

Trans, interseks, kvir:
Osvrti i novi horizonti
Zbornik radova

Beograd 2016.

Trans, interseks, kvir: Osvrti i novi horizonti

Zbornik radova

Uredile: Milan Đurić, Milica Jeremić, Jelena Vidić

Lektura/Korektura: Nataša Popović, Milica Jeremić, Milan Đurić

Prevod: Milica Jeremić, Nataša Popović

Prelom i priprema za štampu: Aco Popadić

Dizajn korica: Vladimir Opsenica

Umetnička intervencija na koricama: Vladimir Opsenica,
„Je suis...” 2015, u intervenciji korišćen portret Josipa Broza Tita,
autor Božidar Jakac, crtež crvenom kredom, 1943. u Jajcu.
Fotografije: Biljana Rakočević i privatna arhiva autora/ki tekstova

Štampa: Standard 2

Tiraž: 300 primeraka

Izdavač: Gayten-LGBT, Centar za promociju LGBTIQ prava

Telefon: 011 2920067

Imejl: gayten@gmail.com

Vebsajt: www.transserbia.org

<https://www.facebook.com/GaytenLGBT/>

<https://twitter.com/gaytenlgbt>

Beograd, 2016.

Zbornik radova posvećujemo našoj drugarici i članici
trans grupe podrške organizacije Gayten-LGBT,
Mariani Perak (1964 - 2009),
i svim hrabrim trans, interseks i queer osobama
koje se svakodnevno bore za dostojanstven život
i doprinose većoj slobodi svih nas.

Trans, interseks, kvir:
Osvrti i novi horizonti
Zbornik radova

Sadržaj

Uvodna reč.....	9
Danijel Kalezić, <i>Trans*, queer i interseks u Crnoj Gori</i>	11
Gorica Fatić, <i>Pravni okvir ostvarenja trans prava u Crnoj Gori</i>	27
Jay Poštić, <i>Položaj trans osoba u Hrvatskoj</i>	37
Antonio Mihajlov, <i>LGBTIQ u Makedoniji: Prilog za zbornik radova sa regionalne konferencije Trans, interseks, kvir - Osvrti i novi horizonti</i>	49
Slobodanka Boba Dekić, <i>LGBT u BiH: Sećanja</i>	63
Rina Braimi & Blerta Morina, <i>Interseksualne, queer i transrodne osobe na Kosovu</i>	77
Milica Jeremić, <i>Queer Beograd: Žurke i politika</i>	89
Dušan Maljković, <i>Od kvir studija do besplatnog znanja</i>	101
Mario Knežević, <i>Aktivizam za prava seksualnih radnica/ka u Srbiji</i>	115

Milan Đurić / *Agatha, Stvaranje Getena*. 135

Predrag Šarčević, *Pol, rodni identitet i identifikacijsko
prikazivanje roda balkanskih virdžina*. 169

Uvodna reč

ZBORNIK RADOVA „Trans, interseks, kvir – osvrti i novi horizonti“ nastao je povodom održavanja istoimene prve regionalne konferencije 23. oktobra 2015. godine u organizaciji Gayten-LGBT. Zbornik sadrži tekstove koji opisuju i razmatraju začetke i razvoj TIQ aktivizma u državama na prostoru bivše Jugoslavije, aktivnosti, politike i strategije različitih grupa, organizacija i aktivistkinja/a u borbi za prava TIQ osoba, bave se otvaranjem i osvajanjem prostora, ukazuju na postojanje trans, interseks i queer osoba kroz čitavu istoriju u kultarama na našim prostorima, ali i na višestruku marginalizovanost i nevidljivost TIQ egzistencije.

Zahvaljujemo se svim učesnicima/cama konferencije, kao i svim autorima/kama na priloženim radovima, i nadamo se da će konferencija i zbornik pružiti značajan doprinos potpunom izlasku iz senke i prestanku patologizacije osoba trans, interseks i queer identiteta, kao i punoj afirmaciji egzistencije, kulture i prava svih nas.

Zahvaljujemo se i Ambasadi Kraljevine Holandije u Beogradu na finansijskoj podršci u organizovanju konferencije i produkciji zbornika radova. Takođe se zahvaljujemo i organizacijama Astraea Lesbian Foundation for Justice i Open Society Foundations na podršci.

Urednički tim zbornika

DANIJEL KALEZIĆ radi na promociji i zaštiti ljudskih prava LGBTI osoba od 2009. godine, bio je koordinator na programima za promociju i zaštitu ljudskih prava u NVO Juventas, jedan od osnivača LGBTI grupe „Queer brigada“. Od 2013, predsjednik crnogorskog LGBTI udruženja „Queer Montenegro“, koje je iniciralo i organizovalo prvu Paradu ponosa u Crnoj Gori 2013. godine.

Danijel Kalezić

Trans*, queer i interseks u Crnoj Gori¹

Trans* u Crnoj Gori – Snažan pokret u nastajanju

KADA SE GOVORI O LJUDSKIM PRAVIMA LGBTIQ osoba u Crnoj Gori, s aspekta vidljivosti, često se zapostavlja činjenica da je prva osoba koja se javno autovala kao pripadnik LGBTIQ zajednice – trans* muškarac Marko Bojanić koji je 2009. godine u seriji intervju za dnevne novine „Vijesti“ govorio o svom iskustvu života trans* muškarca u Crnoj Gori. I pored toga, trans* osobe u Crnoj Gori su i dalje skoro potpuno nevidljive.

Tokom proteklih šest godina u Crnoj Gori je urađeno puno na kreiranju pravnog okvira koji reguliše zaštitu prava trans* osoba, međutim nastavak medikalizacije i nepostojanje zakona o rodnom identitetu ostaju glavne prepreke za postizanje pune pravne jednakosti trans* osoba.

U zamahu zakonskih reformi realizovanih od 2011. do 2013. godine, koje su imale za cilj zaokruživanje pravnog okvira zaštite

1. Ovaj tekst predstavlja pregled razvoja, promocije i zaštite ljudskih prava trans*, interseks i queer pokreta u Crnoj Gori od 2009. do kraja 2015. godine. Za potrebe izrade ovog teksta korišteni su određeni djelovi tekstova objavljenih u publikacijama NVO „Juventas” i „Queer Montenegro” autorke/a Jelene Čolaković i Jovana Ulićevića.

osnovnih ljudskih prava LGBTIQ osoba, trans* osobama je na papiru omogućeno sufinansiranje 80% troškova „promjene pola iz medicinskih razloga“ od strane države. U martu 2012. godine izmjenama i dopunama Zakona o zdravstvenom osiguranju prvi put se trans* osobama omogućava pružanje osnovne zdravstvene zaštite koja podrazumijeva da medicinski zahvati koji se odnose na prilagođavanje pola budu finansirani iz državnog Fonda za zdravstvo u iznosu od 80, odnosno 100% troškova.

Uz zaštitu od diskriminacije po osnovu rodnog identiteta u Zakonu o zabrani diskriminacije koji je usvojen 2011. godine, usvajanje izmjena i dopuna Zakona o zdravstvenom osiguranju otvorilo je vrata za ostvarivanje prava trans* osoba u praksi.

S obzirom na činjenicu da je ovo, kao i ostala zakonska rješenja usvojena u tom periodu, rezultat političke volje koja nije ljudsko-pravaška, već motivisana ostvarivanjem većeg broja pozitivnih poena države na putu EU integracija, na korištenje ovog prava u praksi trans* osobe su morale da čekaju pune tri godine.

Naime, zakonom je propisano da će nadležni organ za sprovođenje zakona posebnim protokolima definisati procedure za korištenje ovog prava u praksi. U skladu sa tom obavezom, Ministarstvo zdravlja Crne Gore kreiralo je radnu grupu za izradu ovih protokola čiji rad nije bio jasno definisan ni koordinisan, u koju nisu bile uključene sve organizacije koje se u svom radu bave ljudskim pravima trans* osoba i koja tokom dvije godine nije uspjela da kreira adekvatne protokole.

Poznajući crnogorske prilike i ponašanje institucija sistema koje često u situacijama kada za nešto ne postoji konkretna politička volja funkcionišu po principu što većeg komplikovanja procesa rada određenih radnih grupa kako bi se izbjegla

realizacija aktivnosti, sa ove vremenske distance možemo ocijeniti da je proces usporavan i komplikovan upravo iz tog razloga.

U prilog ovoj tvrdnji ide i činjenica da su protokoli, na kraju, napisani, usvojeni i stavljeni u upotrebu za manje od mjesec dana i bez bilo kakvih komplikacija, uz uključivanje svih zainteresovanih strana u proces. Pri tome nije korišten prethodno izrađen materijal, već je kreiran potpuno novi dokument.

Međutim, politička volja za ovo se nije dogodila sama od sebe. Već u trenutku kada je usvojeno zakonsko rješenje u Crnoj Gori počinje stidljivo pojavljivanje prvih trans* osoba koje uspostavlja kontakt sa aktivistima i aktivistkinjama i nevladinim organizacijama. Uz podršku, koja je u skladu sa trenutnim uslovima, bila svedena na vršnjačko savjetovanje, psihološke konsultacije i podršku pri uspostavljanju kontakata između trans* osoba i LGB zajednice, prve trans* osobe u Crnoj Gori bivaju ohrabrene i počinju proces socijalne tranzicije i autovanje porodici i bliskom okruženju.

Nedugo po osnivanju Crnogorske LGBTIQ Asocijacije „Queer Montenegro“ u maju 2013. godine u okviru programa ljudskih prava trans* osoba ove organizacije počinje sa radom grupa samopodrške za trans* osobe. Grupa na početku okuplja nekoliko trans* muškaraca u različitim fazama tranzicije. Vremenom, po širenju informacije o radu grupe među LGBTIQ zajednicom, sve više trans* osoba se autuje unutar same zajednice i broj članova grupe se proširuje, te rad počinje biti značajno ozbiljniji, a potreba za što hitnijim stvaranjem uslova za omogućavanje korištenja prava na sufinansiranje medicinskih usluga prilagođavanja pola, sve veća.

U skladu sa ovim, organizacija Queer Montenegro ljudska prava trans* osoba postavlja za jedan od svojih najznačajnijih

prioriteta za 2014. godinu i već početkom godine kreće u kampanju za konačno kreiranje protokola i omogućavanje korištenja ovog prava u praksi. Ovog puta, nadležne institucije nisu bile u stanju da i dalje negiraju problem i odugovlače proces jer je postojala grupa trans* ljudi koji su zahtijevali korištenje dobijenog prava u praksi.

Nakon deset mjeseci lobiranja putem saopštenja za javnost, intervjuu trans* osoba domaćim medijima, učešćem trans* osoba iz Crne Gore na drugom Montenegro Prajdu u Podgorici, podnošenjem više inicijativa nadležnim institucijama i serije sastanaka održanih u Ministarstvu zdravlja Crne Gore, to ministarstvo donosi odluku da protokoli o promjeni pola iz medicinskih razloga moraju biti kreirani i usvojeni do kraja tekuće godine.

Paralelno sa ovim procesom, Queer Montenegro u saradnji sa NVO Juventas uspijeva da poveže jednu trans* osobu sa više ljekara različitih specijalnosti u Crnoj Gori koji daju pozitivno mišljenje za tu osobu, te se započinje sa osnovim medicinskim tretmanima u Crnoj Gori koji prethode samim hirurškim zahvatima prilagođavanja pola.

Ovaj proces je u istoriji trans* pokreta jako važan ne samo po kreiranju i usvajanju samih protokola o promjeni pola iz medicinskih razloga, već i zbog toga što se medicinski radnici u Crnoj Gori po prvi put susrijeću sa pružanjem specifičnih zdravstvenih usluga trans* osobama, ali i po tome što se kod određenog broja ljekara javlja i lična zainteresovanost za budućim bavljenjem i specijaliziranjem na ovom polju. Već krajem 2014. godine u Crnoj Gori trans* osobe mogu računati na profesionalnu pomoć i podršku psihologa, psihijatra, endokrinologa i

urologa, te se javlja i inicijativa za uspostavljanje tima ljekara koji će se baviti pružanjem osnovnih zdravstvenih usluga trans* osobama u procesu tranzicije, a koje je moguće pružiti na teritoriji Crne Gore. Ova inicijativa nailazi i na odobravanje Ministarstva zdravlja, s obzirom na činjenicu da se na taj način ukupni troškovi medicinskih tretmana značajno umanjuju.

U decembru 2014. godine, čak prije usvajanja protokola o promjeni pola iz medicinskih razloga, konzilijum Kliničkog centra Crne Gore prvi put daje pozitivno mišljenje jednoj trans* osobi i upućuje je na hirurški zahvat prilagođavanja pola u Beograd. Ubrzo nakon ovoga, Ministarstvo zdravlja Crne Gore usvaja protokole o promjeni pola iz medicinskih razloga koji bivaju objavljeni u Službenom listu Crne Gore.

Prva operacija prilagođavanja pola, u potpunosti finansirana sredstvima Fonda za zdravstvo Crne Gore, biva uspješno obavljena već početkom 2015. godine, nakon trogodišnje borbe za ostvarivanje tog prava u praksi.

Nakon hirurških intervencija, događa se i prva puna promjena ličnih dokumenata, imena, oznake pola i matičnog broja, kao i fakultetske diplome, bez bilo kakvih poteškoća u jednostavnom postupku koji je uređen zakonom.

Prvo prilagođavanje pola o trošku države i pozitivno iskustvo prve trans* osobe koja je iskoristila to pravo dodatno ohrabruje ostale trans* osobe da započnu proces tranzicije i već nakon par mjeseci još dvije osobe započinju osnovne medicinske procedure prilagođavanja pola. Istovremeno, broj trans* osoba koje učestvuju u radu grupe samopodrške raste, a njihovo međusobno osnaživanje uveliko doprinosi povećanju vidljivosti trans* zajednice unutar LGBTIQ zajednice.

Uvidjevši nedostatak znanja i razumijevanja koje LGBTQ osobe imaju prema trans* osobama, članovi i članice trans* grupe samopodrške Queer Montenegro organizuju seriju radionica i treninga o ljudskim pravima trans* osoba za LGBTQ osobe u LGBTIQ drop in centru NVO Juventas i u bliskoj saradnji sa tom organizacijom.

Nedugo nakon toga, kapaciteti trans* osoba okupljenih u organizaciji Queer Montenegro značajno rastu, te u saradnji sa više trans* organizacija iz regiona, NVO Juventas i Ministarstvom zdravlja biva objavljen prvi priručnik za trans* osobe, članove porodica i prijatelje. Ovaj sveobuhvatan dokument o procesu tranzicije i ljudskim pravima trans* osoba uopšte dobija i preporuku za korištenje Ministarstva zdravlja Crne Gore svim zdravstvenim radnicima koji u svom radu dolaze u kontakt sa trans* osobama.

I pored svega što je do sada urađeno i zabilježenih uspjeha, idealan pravni okvir u jednom demokratskom društvu, jeste onaj koji podrazumijeva i tretira, pored ostalog, raznolike potrebe svih članova trans* zajednice, u kome bi svaka transrodna osoba mogla ostvariti svoja osnovna ljudska prava i slobode bez diskriminacije.

Međunarodna, a posebno domaća, praksa nevladinog i vladinog sektora je pitanja roda i rodne ravnopravnosti do ne tako davno svodila isključivo na muško/žensko pitanje. Brojni su primjeri potpune neupućenosti, samim tim i nesenzibilisanosti ovdašnjih institucija kada govorimo ne samo o drugačijem rodnom identitetu, već i poštующim uslovima u kojima trans* osobe zaslužuju da žive bez straha od diskriminacije, verbalnog i/ili fizičkog nasilja.

U crnogorskom društvu transrodne osobe su i dalje veoma nevidljive. Vrlo često su izložene nasilju, kako unutar porodice, tako i svom širem okruženju. Problemi u društvu koji proizlaze iz negativnih stavova građana, ali i problemi sa državnom administracijom, čije korijene možemo pronaći upravo u značajnoj nevidljivosti trans* osoba u sistemu, dovode do ozbiljnih egzistencijalnih problema.

Mogućnost promjene ličnog imena i oznake pola u ličnim dokumentima, bez obavljanja hirurških zahvata prilagođavanja pola, je ključna za transrodne osobe, kao preduslov za zapošljavanje i učešće u socijalnom životu.

Legislativa bi trebalo da osigurava trans* osobama koje žive trajno u preferiranom rodu da promijene lične karte, izvode iz matične knjige rođenih, kao i sva lična dokumenta bez preduslova kao što su medicinske intervencije.

Postojanje preduslova kao što su sterilizacija, genitalna operacija, kao i svi obavezni medicinski i/ili psihološki tretmani, krše pravo na fizički integritet i pravo na slobodan izbor medicinskih intervencija, što je zagarantovano od strane Evropske konvencije o ljudskim pravima.

Pred trans* pokretom i LGBTIQ organizacijama u Crnoj Gori je sljedeća velika faza koja će dovesti do punog poštovanja osnovnih ljudskih prava trans* osoba. Ona će podrazumijevati usvajanje i primjenu kvalitetnog Zakona o rodnom identitetu koji će omogućiti dostojanstven život svakoj trans* osobi u Crnoj Gori, a koji će, između ostalog, podrazumijevati otklanjanje uslova hirurških intervencija i sterilizacije za promjenu oznake matičnog broja i pola u dokumentima.

Iskustvo nam pokazuje da su dosadašnji uspjesi pratili stepen osnaživanja samih trans* osoba i njihovo direktno uključivanje u borbu za njihova osnovna ljudska prava. Isto iskustvo nam govori da će i buduće promjene biti uslovljene dodatnim osnaživanjem trans* zajednice, te su samim tim i prioriteti Queer Montenegro usmjereni na podizanje kapaciteta i osnaživanje trans* osoba da se u skorijoj budućnosti direktno i vidljivo bore za svoja prava i putem posebnog glasa trans* zajednice i posebne nezavisne organizacije za ljudska prava trans* osoba.

Queer u Crnoj Gori – Provokativno pomjeranje granica

Kao i sam LGBTIQ pokret, i queer pokret u Crnoj Gori je veoma mlad, i dalje u formiranju i iz godine u godinu sve više aktivan.

Do osnivanja organizacije „Queer Montenegro“ početkom 2013, sam termin „queer“ je bio nepoznanica za većinu ljudi u Crnoj Gori. Nakon što je ova riječ glasno zazvonila u ušima svih ljudi u Crnoj Gori najavom prve Povorke ponosa LGBTIQ osoba „Montenegro Prajd“ koju je organizacija „Queer Montenegro“ organizovala u oktobru iste godine, svima je bilo jasno

da je queer tu i da planira da ostane. I da čini ono što mu svrha jeste – da pomjera granice, propituje tradiciju, stavove, prkosi protivnicima, ponosi se sobom i odbija da se smjesti u bilo koju kutiju ili okvir.

Uzimajući u obzir značaj i snagu koju queer aktivizam i queer intervencije imaju u promociji i zaštiti ljudskih prava LGBTIQ osoba, a posebno u podizanju vidljivosti i prepoznatljivosti LGBTIQ zajednice među opštom populacijom, organizacija Queer Montenegro je na samom početku uspostavila poseban program queer umjetnosti i kulture kao posebnu organizacionu cjelinu sa definisanim programom i strateškim ciljevima.

Prva queer intervencija u istoriji crnogorskog LGBTIQ pokreta bio je odabir brkova za simbol Povorke ponosa LGBTIQ osoba „Montenegro Prajd“ 2013. godine. Samo korištenje brkova bila je queer intervencija u vizuelnom i smislu poruke Queer Montenegro i Montenegro Prajda opštoj populaciji.

Na drugom Montenegro Prajdu, osim samih brkova, sloganom prajda „Tradicionalno ponosni“ otišlo se korak dalje u propitivanju tradicionalnih vrijednosti patrijarhalnog crnogorskog društva, preuzimanjem tradicije od strane onih čije se postojanje u toj tradiciji negira i zabranjuje. Dodatno, sam logo drugog prajda predstavljao je stilizovani lik stare Crnogorke sa brkovima i maramom u bojama duge.

Ni brkovi, ni slogan nisu korišteni s ciljem dodvoravanja javnosti, već sa ciljem propitivanja toga ko ima pravo na brkove, odnosno direktnim prozivanjem tradicije, identitetske i nacionalne normativnosti. Kada gejevi, lezbejke, biseksualne i trans* osobe prisvoje nešto što im društvo ne samo što ne propisuje, nego i zabranjuje i iskoriste ga na način koji je društveno u

potpunosti neprihvatljiv, kao što je u konkretnom slučaju urađeno sa brkovima i tradicijom, to postaje efektna queer intervencija. Vizuelni identitet drugog Montenegro Prajda podrazumijevao je stilizovani lik tradicionalne Crnogorke sa maramom u bojama duge i brkovima. Umjesto lika tradicionalne crnogorke sa crnom maramom kojoj je mjesto u kuhinji, krevetu i često u porodilištu i koja je nevidljiva i tiha, to lice je bilo zaštitni znak Prajda, sa sve maramom u bojama duge i brkovima. Queer se igra sa mnogim društvenim pitanjima i konstantno ih propituje na različite načine i upravo to je Montenegro Prajd i Queer Montenegro rade.

Ove intervencije dovele su do podizanja diskusije o LGBTIQ osobama u onim sredinama u kojima do tada to nije bilo moguće učiniti. O pederima, lezbejkama, biseksualnim, trans i queer osobama se pričalo u svakom selu i u svakom katunu u Crnoj Gori. Tokom dva mjeseca 2013. godine u dnevnim novinama su objavljivani intervjui sa starim Crnogorcima iz različitih sela koji su u znak protesta brijali svoje brkove koje su nosili cijelog života. Odgovor queer aktivista i aktiviskinja na to je bio kratak i jasan – i mi imamo pravo na brkove i nosićemo ih. S obzirom na činjenicu da crnogorska javnost i poslije pune dvije godine i dalje diskutuje o brkovima i ne miri se sa činjenicom da su queer i LGBT osobe uzele ovaj simbol kao jedan od svojih zaštitnih znakova, potreba za queer intervencijama je potvrđena u praksi i one se moraju i u buduću razvijati i nadograđivati.

Osim queer intervencija na samom Montenegro Prajdu od 2013. godine do danas, posebna pažnja posvećena je queer umjetničkim intervencijama i događajima, ali i razvoju lokalne umjetničke queer scene.

Festival queer filma „Merlinka“ organizovan je 2014. i 2015. godine, kao i dvije izložbe fotografija, gostovanje jedne pozorišne predstave, te dvije diskusije o queer umjetnosti i kulturi od kojih jedna u saradnji sa Ministarstvom kulture Crne Gore koje je pokazalo posebno interesovanje za aktivnosti koje će dovesti do kreiranja queer umjetničke scene u Crnoj Gori.

Tokom 2015. godine queer intervencije u Crnoj Gori počinju da zalaze i u religijsku tematiku. Queer Montenegro ljudima u Crnoj Gori čestita uskrš uskršnjim queer foto editorijalom koji se sastoji od serije umjetničkih queer fotografija koje se igraju sa susretom dvije civilizacije i kulture (istok – zapad, unoseći element zapadnog zeca koji je simbol Uskrsa) ali i muško-ženskim rodnim ulogama, te rodnom neutralnošću. Očekivano, najveću pažnju i „zgražavanje“ javnosti izazvala je fotografija muškarca obučenog u usku crnu čipku, na visokim štiklama, koji zanosnim ženstvenim pokretom pokušava da dohvati veliko uskršnje jaje. Ovaj foto editorijal sniman je u napuštenoj vojnoj kasarni u centru Podgorice, što mu daje dodatan element igranja sa mačo crnogorskom tradicijom. Svi modeli bili su LGBTIQ osobe iz Crne Gore.

Do sada realizovane aktivnosti u oblasti queer umjetnosti i kulture pomogle su i kada je osvješćivanje queer identiteta kod ljudi u Crnoj Gori u pitanju. Sve veći i veći je broj osoba koje se identifikuju kao queer i uživaju u otkrivanju svog identiteta za koji su ranije znali da postoji, ali kod njih nije bio do kraja razjašnjen i osviješćen.

Interseks u Crnoj Gori – Stranice koje tek treba ispisati

Aktivizam za ljudska prava interseks osoba u Crnoj Gori, kao i u regionu i velikom dijelu Evrope, i dalje je neistraženo polje o kojem se tek stidljivo diskutuje uglavnom unutar samog LGBTIQ pokreta. Nažalost, ljudska prava interseks osoba uglavnom su nepoznanica i za veliki broj samih LGBTIQ osoba, a većina donosioca odluka je možda samo čula za ovaj izraz i nema znanja, niti informacija o interseks osobama. Osim korištenja samog slova „I“ unutar „LGBTIQ“ skraćenice u nazivima ili javnim istupima organizacija koje se bave ljudskim pravima LGBTIQ osoba i diskusije o interseksualnosti unutar LGBTIQ zajednice, do sada nije urađeno puno na promociji i zaštiti ljudskih prava interseksualnih osoba i zapravo se o tom problemu malo i zna. Razloga za ovo ima više i ni jedan nije opravdan. LGBTIQ organizacije su u svom radu fokusirane na najvidljivije goruće probleme koji zahtijevaju hitno rješavanje. Institucije nemaju nikakve informacije o interseksualnim osobama. Ne postoje relevantna istraživanja, kao ni dokumentovani slučajevi kršenja ljudskih prava. Donatori u svojim programima podrške uglavnom ne prepoznaju značaj promocije i zaštite ljudskih prava interseksualnih osoba, te je nemoguće finansirati ni minimum istraživanja trenutnog stanja na terenu. Dodatno, sam interseks pokret je mlad i u Evropi. Paradoks je u činjenici da problematika ljudskih prava interseksualnih osoba ulazi i u osnovna prava djeteta kojima pogrešnom odlukom ljekara život može, i najčešće i biva, uništen već po samom rođenju. Ova činjenica treba da bude poziv za buđenje samom LGBTIQ pokretu da se ljudskim pravima interseksualnih osoba počne ozbiljno baviti što prije.

Za kraj

Za kraj – početak.

Crnogorski LGBTIQ pokret je specifičan po mnogo čemu. Za razliku od ostalih zemalja u regionu, u Crnoj Gori je pitanje ljudskih prava LGBTIQ osoba otvoreno od strane velikog broja organizacija civilnog društva, institucija i medija kroz koaliciju „Zajedno za LGBT prava“ predvođenu NVO „Juventas“ početkom 2010. godine. U tom trenutku LGBTIQ osobe nisu bile ohrabrene da budu vidljive čak ni svom najbližem okruženju i često smo se krili i jedni od drugih iz straha da neko ne sazna za našu seksualnu orijentaciju i/ili rodni identitet. Organizacije civilnog društva su uvidjele strah u kojem LGBTIQ osobe žive i imale dovoljno mudrosti i solidarnosti da naprave početne korake i stvore uslove da se LGBTIQ osobe osjete dovoljno bezbjedno da polako započnu borbu za svoja prava. Iako u Crnoj Gori pokret nije nastao od samih LGBTIQ osoba koje su započele da se bore za svoja prava, to se u praksi nije pokazalo kao mana. Naprotiv, ova situacija je dovela do toga da se aktivisti i aktivistkinje izgrađuju i uče uz pomoć iskusnih kolega i koleginja iz civilnog sektora i profesionalizuju svoj rad kako bi ostvarivali kvalitetnije rezultate. Ozbiljan i strateški postavljen aktivizam doveo je do izgradnje LGBTIQ pokreta koji je ostvario značajne rezultate za samo pet godina postojanja. Iako su na javnoj sceni još uvijek dominantno prisutni gay muškarci, unutar samog LGBTIQ pokreta trans* i queer su iz dana u dan sve više osnaženi i samo je pitanje vremena kada će i ta dva glasa biti prisutna zahtijevajući poštovanje svojih osnovnih ljudskih prava direktno i u prvom licu.

GORICA FATIĆ, rođena Mašović, rođena je 1960. u Beranama, završila gimnaziju „Panto Mališić“ u Andrijevići - Berane, diplomirala na Pravnom fakultetu u Podgorici. Trenutno završava specijalističke studije - smjer Medicinsko pravo - specijalistički rad: Priznanje i zaštita prava trans osoba u postupku promjene pola u pravnom i društvenom sistemu Crne Gore – pravni aspekt, na Pravnom fakultetu Union u Beogradu. Radi u Kliničkom centru Crne Gore. U skladu sa Strategijom Crne Gore za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba i Akcionim planom za 2013-2018, imenovana je za kontakt osobu za LGBT populaciju u Kliničkom centru Crne Gore. Udata je i majka je dvoje djece. Imejl: gorica.fatic@kccg.me

Gorica Fatić, dipl. pravnik

Kontakt osoba za saradnju sa LGBT osobama u

Kliničkom centru Crne Gore

Pravni okvir ostvarenja trans prava u Crnoj Gori

1. Strategija za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori

CRNA GORA KAO DRŽAVA koja je ratifikovala osnovna međunarodna dokumenta koja se tiču osnovnih ljudskih prava i osnovnih sloboda, uključujući seksualnu orijentaciju i rodni identitet, preuzela je obavezu da ta ista prava osigura svojim unutrašnjim zakonom.

U cilju sprovođenja zaštite prava i sloboda LGBT osoba, te borbe protiv diskriminacije, Vlada Crne Gore je oformila Savjet za antidiskriminaciju koji je pripremio Strategiju za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori. Tako u skladu sa navedenom strategijom, a radi između ostalog, podizanja nivoa svijesti opšte populacije o pravima i slobodama koje se tiču seksualne orijentacije i rodnog identiteta, organizovane su obuke u oblasti pravosuđa, branitelja ljudskih prava i policijskih službenika. Takođe je država Crna Gora u cilju obezbjeđenja demokratskijeg društva, sklopila određen broj sporazuma, a sve radi

saradnje i zajedničkih aktivnosti na poboljšanju *statusa* LGBT osoba i na pružanju podrške većoj vidljivosti LGBT zajednice u društvu uopšte.

Strategija je predviđena kao dio borbe protiv svih oblika diskriminacije, i usvojena je sa namjerom da sve društvene institucije, uključujući i nevladine organizacije, rade na poboljšanju položaja LGBT osoba i na smanjenju homofobije i transfobije karakteristične za države u tranziciji i društva sa ukorijenjenim tradicionalnim stereotipnim vrijednostima.

S obzirom na to da strategija obuhvata petogodišnji period, jasno je da država Crna Gora računa na kontinuitet u dijelu unapređenja ljudskih prava i sloboda.

Usvajanjem strategije stvaraju se uslovi za donošenje zakona i drugih podzakonskih akata koje osim što obuhvataju prava LGBT osoba, takođe i sadrže normalno odgovarajuće sankcije za kršenje istih prava i adekvatnu odštetu za žrtve.

Značaj ove strategije ogleda se naročito u njenim ciljevima, koji su usredsređeni na otklanjanje svake diskriminacije, bilo ona posredna ili neposredna, a odnosi se na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet, te smanjenje homofobije i transfobije u društvu.

Imajući u vidu da su Strategijom predviđeni osnovni uslovi za poštovanje prava LGBT osoba, a samim tim i trans osoba, može se reći da je u formalnom smislu, odnosno u smislu stvaranja institucionalnog okvira za borbu protiv diskriminacije, kao i poboljšanje statusa i položaja LGBT osoba stvorena pretpostavka za ostvarenje svih navedenih prava.

U tom smislu, uspostavljene su institucije Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, Odbor za ljudska prava i slobode

Skupštine Crne Gore, Odbor za rodnu ravnopravnost Skupštine Crne Gore, oformljen je Savez za zaštitu od diskriminacije i Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, te su imenovane kontakt osobe u Ministarstvu zdravlja i javnim zdravstvenim ustanovama za transrodnu zajednicu u interesu snaženja institucionalne brige i programske saradnje.

U zakonodavnom dijelu donesen je set zakona, odnosno, izvršene su izmjene i dopune Krivičnog zakona („Sl. list RCG“, br. 70/2003, 13/2004, 47/2006 i „Sl. list CG“, br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 40/2013 i 56/2013), Zakona o zaštitniku/ci ljudskih prava i sloboda Crne Gore („Sl. list CG“ br. 42/11), Zakona o zabrani diskriminacije („Sl. list CG“ br. 46/10), Zakona o rodnoj ravnopravnosti („Sl. list CG“ br. 46/07, 73/10 I 35/15), Zakon o zaštiti podataka o ličnosti („Sl. list CG“ 79/08, 70/09, 44/12) Zakon o zdravstvenom osiguranju („Sl. list RCG“ br. 39/04; Sl. list CG br. 14/12, 36/13) , Zakon o pravima pacijenata („Sl. list CG“ br. 40/10), te je takođe utvrđen predlog Zakona o registrovanom partnerstvu.

2. Položaj trans osoba u zdravstvenom sistemu Crne Gore

Zakon o pravima pacijenata kao zakon koji obuhvata prava svih pacijenata, pa samim tim i prava trans osoba obzirom na činjenicu da je u Crnoj Gori promjena pola zdravstvenih osiguranih moguća samo iz zdravstvenih razloga, propisuje mogućnost pacijentu pa tako i trans osobi pravo na samoodlučivanje (slobodan izbor), u kojem se navodi da pacijent ima pravo da slobodno odlučuje o svemu što se tiče njegovog života i zdravlja,

osim u slučajevima kada to direktno ugrožava život i zdravlje drugih lica. Takođe je propisano da pacijent slobodno odlučuje između više mogućih oblika medicinskih intervencija, te pravo na informisanje i obavještenje.

Predviđeno je i pravo pacijenta na privatnost i povjerljivost čime se uređuje zaštita privatnosti prilikom dijagnostičkih i/ili terapijskih procedura.

Zakonom o pravima pacijenata propisano je i pravo na informisanje i obavještanje. Imajući u vidu da postupak liječenja trans osoba počinje odlaskom kod psihologa, zatim kod psihijatra, nakon dobijanja dijagnoze od strane psihijatra da se radi o rodnoj disforiji, trans osoba odlazi kod endokrinologa, nakon čega slijede hormonske terapije i na kraju višegodišnjeg liječenja hormonima u određenim slučajevima slijedi operativna promjena pola. Za svaku od ovih faza liječenja neophodan je i pacijentov pristanak. Da bi pacijent mogao da da svoj pristanak, on mora biti obaviješten o načinu i toku liječenja, o metodama koje se koriste, o terapiji, o mogućim neželjenim poslasticama, a takođe mora biti obaviješten i o trajanju hospitalizacije i troškovima liječenja. Sve ovo utiče na to da trans osoba ima pravo da odluči o prihvatanju ili neprihvatanju predloženih mjera u toku postupka tranzicije, bilo da se radi o hormonskim terapijama ili o krajnjoj hirurškoj terapiji.

U dijelu prava trans osoba, značajno je istaći da je izmjenom Zakona o zdravstvenom osiguranju („Sl. list RCG“ br. 39/04; Sl. list CG br. 14/12, 36/13), u članu 16b propisano da se iz sredstava obaveznog zdravstvenog osiguranja osiguranim licima obezbjeđuje 80 posto od cijene zdravstvene usluge za promjenu pola iz medicinskih razloga.

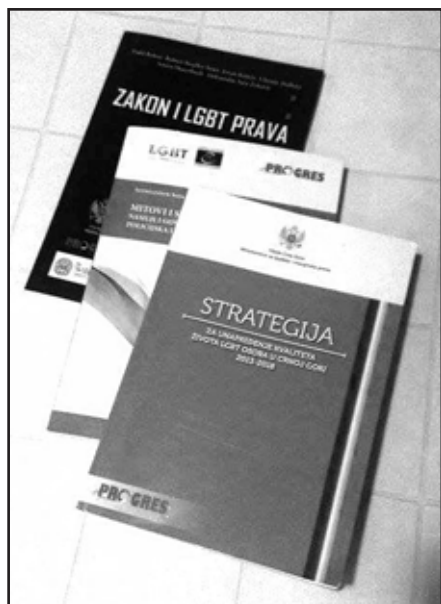
Istim članom je predviđeno da kriterijume za utvrđivanje medicinskih razloga za promjenu pola propisuje organ državne uprave nadležan za poslove zdravlja.

U skladu sa članom 16b navedenog zakona Ministarstvo zdravlja Crne Gore je donijelo Pravilnik o utvrđivanju medicinskih razloga za promjenu pola („Sl. list CG“ br. 47/14), kojim su precizirani uslovi i postupak, za utvrđivanje medicinskih razloga za promjenu pola osiguranog lica, na teret sredstava zdravstvenog osiguranja.

Pa je tako jedini uslov za promjenu pola iz medicinskih razloga određen u članu 2 kojim je propisano da promjenu pola može zahtijevati osigurano lice starije od 16 godina, Pravilnikom u članu 3, propisani su medicinski razlozi za promjenu pola koji se utvrđuju:

- ♦ pregledom na primarnom nivou zdravstvene zaštite,
- ♦ pregledom i dijagnostikovanjem doktora specijaliste interne medicine (opšta interna medicina, endokrinologija),
- ♦ pregledom i dijagnostikovanjem doktora specijaliste hirurgije (opšta hirurgija, plastična i rekonstruktivna hirurgija, urologija i ginekologija),
- ♦ pregledom i dijagnostikovanjem po potrebi i drugih doktora specijalista ili specijalista užih grana medicine,
- ♦ izvještajem psihijatra i psihologa, i
- ♦ socijalnom anamnezom socijalnog radnika.

Takođe je istim pravilnikom u članu 4 propisano da mišljenje o postojanju medicinskih razloga za promjenu pola daje

konzilijum doktora medicine odgovarajuće specijalnosti Kliničkog centra Crne Gore na osnovu izvještaja i anamneze iz prethodnog člana 3 Pravilnika.

Sve navedeno ukazuje da je u dobrom dijelu stvoren pravni okvir (stvoreni normativni uslovi) za sprovođenje politike suzbijanja diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, te ta-

kode da se formalno stvaraju uslovi za promjenu pola.

Međutim, stvaranje zakonskih okvira i težnja države za primjenom kako ratifikovanih međunarodnih pravila, tako i svojih propisa, ne znači istovremeno i razrješenje svih praktičnih problema sa kojima se sreću trans osobe.

Od donošenja pravilnika, prošlo je skoro godinu dana, a da se na realizaciji istog skoro ništa nije uradilo. Osim što Klinički centar nije oformio tim koji treba da odredi medicinske razloge za promjenu pola, može se reći da ne postoje ni posebno edukovani medicinski radnici, kako u Kliničkom centru Crne Gore, tako i u ostalim zdravstvenim ustanovama. Za sad se ova konstatacija odnosi kako na javni, tako i na privatni zdravstveni sektor.

Nije teško zamisliti na kakve sve prepreke može da naiđe osoba sa rodnom disforijom ukoliko naiđe na nerazumijevanje svog izabranog doktora (a što se često dešava u praksi) i ne bude upućena na dalji postupak u cilju transformacije pola. Takođe se stiče utisak da i pored predviđenih strateških ciljeva, osim rada na edukaciji pravosuđa, branitelja ljudskih prava i policijskih službenika, gotovo ništa nije urađeno od strane države na edukaciji zdravstvenih radnika, prosvjetnih radnika, sportskih radnika, turističkih radnika, te studenata i učenika medicinskih disciplina.

3. Preporuke

U rješavanju problematike u ovoj oblasti potrebno je pristupiti iz dva pravca: Najprije, stvoriti uslove za edukacije zdravstvenih radnika prvenstveno, kako kratkoročnih tako i dugoročnih, koje se odnose na stručnu obuku i specijalizaciju mladih kadrova. Navedeno podrazumijeva i donošenje Planova kako na nacionalnom nivou u vidu akcionih planova tako i na nivou svih zdravstvenih ustanova (planovi naučnog i stručnog usavršavanja) koji se konkretno bave pitanjem promjene pola iz zdravstvenih razloga.

A s druge strane je neophodno donijeti specijalan zakon (Zakon o rodnom identitetu) koji bi na jednom mjestu obuhvatio prava trans osoba i onih koji su prošli hormonsko- operativnu tranziciju prilagođavanja pola, tako i onih kategorija koje se odlikuju rodnom neusklađenošću i onih koji se nalaze u različitim fazama tranzicije ka željenom polu.

Takvim zakonom bi se omogućilo svim trans osobama promjenu dokumentacije koja prati promjenu pola i koja bi omogućila

da se izbjegn timerokratske prepreke u cilju izdavanja iste, na što brži i efikasniji način.

Za sada je promjena ličnog imena odrađivana u skladu sa članom 9 Zakona o ličnom imenu („Sl. list CG“ 47/6 i 40/11) kojim je propisano da jednom određeno lično ime može se promijeniti između ostalog i po zahtjevu crnogorskog državljanina. Proizlazi da u ovom trenutku nije teško promijeniti lično ime ukoliko je osoba crnogorski državljanin, te tako na taj način promijenjeno ime automatski povlači za sobom i promjenu ličnih dokumenata bez posebnih i dodatnih obrazloženja. Ovo, međutim, ne znači da su svi problemi u praksi riješeni, te da ukoliko dođe do promjene navedenog člana (što se predviđa) ne bi došlo i do nemogućnosti promjene imena.

Potrebno je na kraju, da se zajedničkim radom državnih institucija, nevladinih organizacija i svih društvenih subjekata utiče na promjenu svijesti kod građana Crne Gore, u cilju razumijevanja problema sa kojim se susreću transrodne osobe, u cilju smanjenja diskriminacije i netolerancije kojoj su izložene, što bi sve ukupno uticalo na zaštitu njihovih osnovnih prava i na poštovanje, kako međunarodnih, tako i nacionalnih normi, kojima se regulišu prava transrodnih osoba, kao dio ljudskih prava uopšte.

JAY POŠTIĆ završio je osnovne studije (BA), Smjer psihologija i ženski studiji, na University of Reno, država Nevada, SAD, a na San Diego State University, SAD, je završio master program (MA) iz sociologije. Posljednjih petnaest godina bavi se queer feminizmom, edukacijom i aktivni je zagovaratelj ljudskih prava, posebice onih koja se odnose na LGBTIQ zajednicu, različitog rodnog ili rodno varijantnog izražavanja. Suraduje sa nekoliko organizacija, najviše sa udrugama Zagreb Pride, TransAid i Ženskom sobom.

Jay Poštić

Položaj trans osoba u Hrvatskoj

T u LGBTIQ pokretu

S LIČNO KAO I U OSTATKU REGIJE, javni oblik LGBT aktivizma u Hrvatskoj počeo je 2002. godine. Za razliku od Zapadne Europe i ostatka svijeta, koji su postepeno kroz godine i desetljeća došli do uključivanja trans prava u svoju borbu, u Hrvatskoj su ona bila od početka uključena. Tijekom 2002. godine, u vrijeme kada su oformljene organizacije koje se bave LGBT pravima u Hrvatskoj, dogovoreno je da bi se cjelokupna koordinacija trebala zvati „LGBT koordinacija Hrvatske“ gdje se korištenjem dva T, koja stoje za transrodno i transpolno, izbjeglo to da jedan od ta dva identiteta ostane nevidljiv. Ovoj inkluziji svjedoče i počeci Povorke Ponosa u Zagrebu gdje se 2002. godine u uvodnom obraćanju govori da „[smo se] okupili/e danas ovdje kako bismo ukazali/e na postojanje LGBT populacije u našem društvu kao i na osnovna ljudska prava čije ispunjenje zahtijevamo“ (Zagreb Pride, 2002). Unatoč tome što u to vrijeme nije bilo vidljivih trans aktivista i aktivistkinja, novo oformljene grupe (LORI, Iskorak i Kontra), kao i nezavisni/e aktivisti i aktivistkinje koji/e su bili/e dio pokreta, bili/e su složni/e oko uključivanja T u jezik i zahtjeve pokreta. Poslijeratni kontekst

obilježen nasiljem i opće proširenom ekskluzijom u društvu u kojem je LGBTT koordinacija Hrvatske oformljena, uvelike je utjecao na položaj rodnog identiteta i rodnog izražavanja u cjelokupnom pokretu.

Pokušaj da se mobilizira članove LBGTIQ zajednice i naših saveznika/ca da se usprotive rodnim normama i aktivno zahtijevaju rodne slobode postao je javan na Povorci Ponosa 2004. godine, koja je bila fokusirana na trans pitanja i pravo svake osobe da definira svoj vlastiti identitet bez straha od nasilja, a na koji je pozvano nekoliko performerica/ica koji/e se identificiraju kao trans. U govoru Povorke Ponosa 2004. godine govorilo se o seksualnim i rodnim stereotipima kao o jednom od najmoćnijih načina limitiranja naših sloboda te se istakla problematika binarne podijeljenosti na muško i žensko. Nakon ove Povorke, teme o rodnom identitetu i rodnom izražavanju postale su dio pokreta i platformi mnogih LBGTIQ inicijativa u zemljama bivše Jugoslavije. Najznačajnija aktivnost koja je dovela do još većeg uključenja trans tema je međunarodna konferencija pod nazivom Transgresija spola/roda: Rodna ravnopravnost znači više od binarnosti (*Transgressing Gender Conference: Two is Not Enough for Gender (E)quality*) koja je održana u Zagrebu 2005. godine. Cilj konferencije je bilo osnaživanje trans osoba, interspolnih osoba, žena, LGB populacije, feminista/kinja, aktivista/kinja te stvaranje strateške suradnje među različitim skupinama koje se bave rodnim pitanjima i rodnim slobodama. Ova konferencija je pokrenula mnoge aktiviste/kinje koji/e su se narednih godina bavili/e pitanjima jezika, prava, zdravlja i osnaživanja kako u Hrvatskoj, tako i u regiji te je iz nje proizišao zbornik konferencijskih radova pod nazivom „Transgresija

roda: Spolna/rodna ravnopravnost znači više od binarnosti“. Zbornik, koji je distribuiran u cijeloj regiji, se fokusira na iskustva i prakse, društvene kontekste, teoretska propitivanja, jezične diskurse, kao i na medijske prikaze trans osoba.

2006. godine, Trans sekcija Gayten-a u Beogradu je osnovala grupu podrške za trans osobe koja je bila prva takva grupa na prostorima bivše Jugoslavije. Koordinator Trans sekcije i moderator grupe podrške pozvan je u Zagreb na predavanje i diskusiju na temu terminologije, procesa tranzicije i rada trans zajednice u Srbiji. Predavanju je prisustvovalo oko trideset osoba među kojima je bila i članica Kontre koja je kasnije s koordinatorom Trans sekcije Gayten-a organizirala niz predavanja na trans teme za volontere/ke Kontrinog savjetovališta, širu publiku te kao i za dvije osobe koje su kasnije osnovale prvu organizaciju u Hrvatskoj i regiji koja se bavi isključivo pravima trans osoba, pod nazivom Trans Aid. Nakon ovih predavanja, povećan broj osoba se počeo javljati Kontri s pitanjima o rodnom identitetu, zdravstvenoj zaštiti, diskriminaciji u obitelji, na poslu i prilikom primanja zdravstvene zaštite, kao i s pitanjem o dostupnosti psihološke podrške. Iz navedenog je prepoznata potreba za organiziranjem grupe podrške za trans osobe u Hrvatskoj, te je i organizirana prva takva grupa u junu 2008. godine čiji moderator je bio koordinator Trans sekcije Gayten-a. Iako su grupe organizirane periodički u skladu sa financijskim i vremenskim prilikama, bile su dobro posjećene zbog nedostatka drugih sigurnih prostora za trans osobe. Međutim, iste godine uspostavljen je još jedan siguran prostor za osnaživanje, razmjenu informacija i iskustava, i za pružanje generalne podrške trans osobama. Ovaj prostor je virtualni prostor pod nazivom Trans Forum kojeg su pokrenule članice LORI kao

dio njihovog Psihološkog centra. Trans Forum se pokazao kao moćan alat za osnaživanje te je omogućio osobama da odgovore na svoja pitanja dobiju od strane psihologa/inja i odvjetnika/ca. Otprilike dvije trećine korisnica/ka foruma su iz Hrvatske, dok je ostatak iz drugih zemalja regije.

Kraj 2011. i početak 2012. godine predstavljaju prekretnicu trans aktivizma u Hrvatskoj. U novembru 2011. godine od strane LORI su organizirane trans radionice kao dio njihovog projekta pod nazivom „Put u proTRANStvo“. Ove radionice su bile inspiracija za formiranje prve organizacije u Hrvatskoj čiji fokus bi bile trans teme i trans prava. Osnivački sastanak ove organizacije, koja je dobila naziv Trans Aid, održan je u februaru 2012, te je otad ona primarni izvor informacija i podrške za trans zajednicu u Hrvatskoj i šire. Formiranjem Trans Aid-a, uspostavljen je prvi sigurni prostor za trans osobe koji je osiguran od strane osoba koje su i same trans. Kao jedna od bitnijih aktivnosti Trans Aid-a ističe se internacionalni aktivistički simpozij pod nazivom Transpozij, koji je dosad organiziran dva puta te je oba puta okupio oko 50 trans osoba, aktivista/kinja i saveznika koji/e su diskutirali/e o temama kao što su društvena, pravna i medicinska situacija u kojoj se nalaze trans osobe u Europi, s fokusom na zemlje bivše Jugoslavije, vidljivost trans osoba, kreiranje sigurnih prostora, feminizam, seks rad i slično. Događanja ove prirode su se pokazala ključnima za osnaživanje i informiranje trans zajednica i saveznika, kako u Hrvatskoj tako i u regiji.

Pravni položaj i nepriznavanje rodnog identiteta

Rad na pravnom priznanju roda predstavlja ključni element u procesu poboljšanja statusa trans osoba u Hrvatskoj. Rodni identitet i rodno izražavanje uvršteni su kao osnova diskriminacije prvi put 2008. godine u Zakon o suzbijanju diskriminacije. Ovaj Zakon u članku 1. stavku 1. navodi:

„Ovim se Zakonom osigurava zaštita i promicanje jednakosti kao najviše vrednote ustavnog poretka Republike Hrvatske, stvaraju se pretpostavke za ostvarivanje jednakih mogućnosti i uređuje zaštita od diskriminacije na osnovi rase ili etničke pripadnosti ili boje kože, spola, jezika, vjere, političkog ili drugog uvjerenja, nacionalnog ili socijalnog podrijetla, imovnog stanja, članstva u sindikatu, obrazovanja, društvenog položaja, bračnog ili obiteljskog statusa, dobi, zdravstvenog stanja, invaliditeta, genetskog naslijeđa, rodnog identiteta, izražavanja ili spolne orijentacije“ (Zakon o suzbijanju diskriminacije, Narodne novine br. 85/08, 112/12).

Drugi pravni akti koji štite trans osobe odnose se na Kazneni zakon u kontekstu zločina i mržnje koji članku 87. stavku 21. određuje zločin iz mržnje kao kazneno djelo počinjeno zbog rasne pripadnosti, boje kože, vjeroispovijesti, nacionalnog ili etničkog podrijetla, invaliditeta, spola, spolnog opredjeljenja ili rodnog identiteta druge osobe. Prema Kaznenom zakonu takvo postupanje uzima se kao otegotna okolnost ako samim Kaznenim zakonom nije izričito propisano teže kažnjavanje.

Još jedan važan zakon koji uključuje rodni identitet i rodno izražavanje je Zakon o elektroničkim medijima koji u članku 12. stavku 2. navodi da:

„U audio i/ili audiovizualnim medijskim uslugama nije dopušteno poticati, pogodovati poticanju i štititi mržnju ili diskriminaciju na osnovi rase ili etničke pripadnosti ili boje kože, spola, jezika, vjere, političkog ili drugog uvjerenja, nacionalnog ili socijalnog podrijetla, imovnog stanja, članstva u sindikatu, obrazovanja, društvenog položaja, bračnog ili obiteljskog statusa, dobi, zdravstvenog stanja, invaliditeta, genetskog naslijeđa, rodnog identiteta, izražavanja ili spolne orijentacije, te antisemitizam i ksenofobiju, ideje fašističkih, nacionalističkih, komunističkih i drugih totalitarnih režima“ (Zakon o elektroničkim medijima, Narodne novine br. 153/09, 84/11, 94/13).

Promjena upisa spola tj. pravno priznanje roda navodi se u Zakonu o državnim maticama, gdje se u članku 9.a navodi: „Promjena spola kao izmjena podataka u temeljnom upisu upisuje se u maticu rođenih na temelju rješenja nadležnog ureda. Rješenje o upisu promjene spola u maticu rođenih donosi se na temelju mišljenja nadležnog tijela o promjeni spola ili o životu u drugom rodnom identitetu, sukladno medicinskoj dokumentaciji nadležnog liječnika ili zdravstvene ustanove. Način prikupljanja medicinske dokumentacije iz stavka 1. ovoga članka te utvrđivanje uvjeta i pretpostavki za promjenu spola i života u drugom rodnom identitetu, propisat će se posebnim propisom.“ Uz to, Članak 41. stavak 4. navodi: „Za osobe za koje je u državnim

maticama upisana promjena spola, na izvatku se ne iskazuju podaci o promjeni spola i promjeni osobnog imena, odnosno za osobe koje su promijenile osobno ime prije promjene spola ne iskazuje se podatak o promjeni osobnog imena.“

S druge strane, Zakon o zdravstvenoj zaštiti u članku 115. određuje sastav Nacionalnog zdravstvenog vijeća, način imenovanja, područje rada, trajanje mandata članovima/icama Nacionalnog zdravstvenog vijeća, te način razrješenja dužnosti članova/ica Nacionalnog zdravstvenog vijeća prije isteka mandata. Također se određuje da Nacionalno zdravstveno vijeće daje mišljenje vezano uz promjenu spola, te da može zatražiti mišljenje drugih stručnjaka/inja iz pojedinih struka medicine radi rješavanja pojedinih pitanja.

Prema Zakonu o osobnom imenu kojim se uređuje postupak određivanja i promjene osobnog imena hrvatskih državljana, svaka osoba ima pravo promijeniti osobno ime.

2014. godine je regulativa Ministarstva zdravlja koja se odnosi na pravno priznanje roda napokon stupila na snagu. Ova regulativa sadrži članak koji navodi da nikakve medicinske procedure, kao što su hormonska terapija, operacije i slično, ne moraju biti preduvjet za pravno priznanje roda. Ovakvom regulativom se staje na kraj prisilnoj sterilizaciji trans osoba.

Međutim, ono što nam ostaje za vidjeti je hoće li i kako ova regulativa biti primjenjivana. Uz to s obzirom da sama regulativa krši prava trans osoba s obzirom da patologizaciju identiteta i višestruko „potvrđivanje“ rodnog identiteta osobe od strane višebrojnih stručnjaka/inja, pa tek zatim od strane Nacionalnog zdravstvenog vijeća, biti će potrebno uložiti znatne

napore kako bi se postigla zaštita prava na tjelesnu autonomiju i rodni identitet.

Marginalizacija u drugim sferama

Trans osobe su marginalizirane u raznim sferama života počevši od obitelji, preko obrazovanja i zapošljavanja pa do zdravstvene zaštite i državne administracije. Na ovakvu situaciju je ukazala i anketa provedena 2012. godine u kojoj su 22% ispitanika/ca iz Hrvatske naveli/e da su se susreli/e s diskriminacijom na osnovu rodnog identiteta prilikom traženja posla (FRA, 2012). Kako bi se informiralo javnost i time smanjila diskriminacija, 2006. godine, od strane nekih od glavnih organizatora/ica konferencije *Transgressing Gender*, objavljena je edukativna brošura pod nazivom *Creation of Sex? Gender?*. Brošura sadrži vježbe, pitanja i primjere iz svakodnevnog života koji pokrivaju društveni, pravni, medicinski, lingvistički i druge aspekte spola i roda. Konceptualno, ova publikacija promovira nebinarno poimanje spola i roda kroz analizu ovih termina kao oblika samoizražavanja, medicinskih, pravnih i društvenih konstrukata, kao i osnovu za klasifikaciju, neravnopravnost i diskriminaciju. Brošura je također promovirala pravo na samoodređenje i ukazala na stereotipe i predrasude nastale zbog opresije na više nivoa. Mnoge organizacije diljem regije koriste ovu brošuru čija dva nova, poboljšana izdanja su objavljena 2008. i 2010. godine. Regionalno i internacionalno je distribuirano ukupno 13 000 kopija. Educiranje javnosti bitno je sredstvo suzbijanja diskriminacije nad trans osobama koji/e su osuđene/i na skrivanje sebe i svog identiteta, jer sve suprotno od toga dovodi do marginalizacija u svim aspektima života.

Kroz svoje djelovanje od 2012. godine, TransAid je uvelike doprinio senzibilizaciji javnosti u kontekstu trans pitanja i prava. Kroz javnu kampanju (npr. Svi/e imamo pravo na sreću, 2014.), prisutnost u medijima i edukacijama za razne državne institucije (socijalni rad, sudstvo, zavod za zapošljavanje, zavod za zdravstveno osiguranje) odškrinuta su vrata za daljnji rad koji će uključivati dugoročne strategije za poboljšanje položaja trans osoba u hrvatskom društvu.

ANTONIO MIHAJLOV je predsednik i jedan od osnivača Subverzivnog Fronta – udruženja kritičkog pristupa rodu i seksualnosti iz Skoplja, Makedonija. Pre nego što je postao LGBTIQ aktivista, bavio se prodajom i marketingom softvera u Norveškoj i internet marketingom u Belgiji i Finskoj. Kad se vratio u Makedoniju 2012, shvatio je da je njegov poziv da bude „agent promene“ u prilično heteronormativnom i patrijarhalnom makedonskom društvu. Njegovi interesi su zagovaranje za ženska prava i ljudska prava LGBTI osoba, obrazovanje i obuka o rodu i seksualnosti, kao i istraživanje LGBTI problematike. U okviru rada u Subverzivnom Frontu, Antonio je bio jedan od glavnih aktera u kreiranju Nacionalne mreže za borbu protiv homofobije i transfobije 2014, kao i kampanje o povećanju vidljivosti LGBTI osoba koje su usledile nakon toga. Antonio trenutno radi na prvom istraživanju u Makedoniji o percepcijama i stavovima mlade populacije o homofobičnom i transfobičnom uznemiravanju i maltretiranju mladih LGBTI osoba. Antonia možete kontaktirati na amihajlov@s-front.org.mk ili direktno u kancelariji Subverzivnog Fronta u ulici Makedonija br. 11-2/10, u Skoplju.

Antonino Mihajlov

LGBTIQ u Makedoniji: Prilog za zbornik radova sa regionalne konferencije Trans, interseks, kvir - Osvrti i novi horizonti

U MAKEDONIJI, trans* osobe su sasvim isključene iz nacionalne legislative, budući da ne postoji nijedan zakon koji zabranjuje diskriminaciju na osnovu rodnog identiteta. Takođe ne postoji nijedan zakon koji sa pravnog aspekta reguliše promenu pola, čime je omogućeno, tačnije ostavljeno nadležnim državnim institucijama da postupaju arbitrarno, i to jedino na osnovu njihove predrasude o transrodnim osobama i bez zakonski obrazloženog rešenja. Transeksualnim osobama nisu dostupne ni potrebne usluge poput psihoterapije, hormone terapije pod medicinskim nadzorom, niti hirurške intervencije, čime se dodatno otežava njihov pravni, zdravstveni i socijalni status.

Interseks osobe su skoro nevidljive u makedonskom društvu, jer ne postoji evidencija o slučajevima kršenja ljudskih prava trans osoba, budući da ni aktivizam za prava trans osoba nije razvijen. Po rođenju, interseks osobe u Makedoniji podležu medicinskim intervencijama gde se polne karakteristike prilagođavaju jednom od dva biološka pola i to se čini bez znanja njihovih roditelja. Identično kao i u slučaju sa pravima trans osoba,

interseks osobe nisu zastupljene u makedonskom zakonodavstvu, što znatno ugrožava njihov pravni i društveni položaj.

Kvir osobe, kao osobe koje se ne identifikuju sa dominantnim heteronormativnim i patrijarhalnim kategorijama, su zaista retke u makedonskom društvu, i uobičajeno se ovaj termin povezuje sa krovnim terminom LGBT, jer se ne pravi razlika između LGBT i kvir identiteta, naročito unutar LGBT zajednice u Makedoniji.

Nažalost, dok se vidljivost lezbejki i gej osoba znatno povećala usled povećanog nasilja i diskriminacije u zadnjih nekoliko godina, vidljivost trans, a naročito interseks i kvir osoba u makedonskom društvu je ostala veoma niska. Stoga je i potreba za ozbiljnim aktivizmom koji se bavi pravima trans, interseks i kvir osoba zaista realna, kako bi ova marginalizovana manjina osigurala bolji pravni i društveni položaj u Makedoniji.

Pravne obaveze koje je Makedonija preuzela u pogledu ljudskih prava trans* osoba

Makedonija je 22. marta 2011. godine, podržala zajedničku izjavu o okončanju nasilja i kršenja ljudskih prava na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta u Savetu za ljudska prava Ujedinjenih nacija.

Osamnaestog decembra 2008. godine, Makedonija je na Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija, potpisala zajedničku izjavu o „ljudskim pravima, seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu“¹. Osmog jula 2011, Makedonija je takođe potpisala Konvenciju

1. Ending Acts of Violence and Related Human Rights Violations Based on Sexual Orientation and Gender Identity,” <http://geneva.usmission.gov/2011/03/22/lgbtrights>

Saveta Evrope o prevenciji i borbi protiv nasilja nad ženama i protiv porodičnog nasilja² u čijoj se antidiskriminacijskoj odredbi o primeni Konvencije Saveta Evrope eksplicitno spominju pojmovi „rod“, seksualna orijentacija“ i „rodni identitet“. Komitet CE-DAW je izrazio zabrinutost od „neuspeha države da eksplicitno zabrani diskriminaciju po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, uzimajući u obzir da se na to obavezala u okviru Univerzalnog periodičnog pregleda 2009. godine“³.

Nasilje nad trans* osobama

Tokom 2011. godine evidentirano je nekoliko slučajeva nasilja prema N.N. licu koje je pokušavalo da ostvari svoje roditeljsko pravo. N.N. je roditelj dvoje maloletne dece, koji žive sa svojom majkom i dedom. Njihov deda je upućivao pretnje i uvrede N.N. licu. N.N. licu nije dozvoljen kontakt sa decom, iako ima ugovor sa njihovom majkom da deca provode vikend kod njega. Kad je lice N.N. počelo javno i otvoreno da govori za sebe kao o licu koje je u procesu tranzicije – promene/prilagođavanja svog pola, znatno su se uvećali slučajevi nasilja i diskriminacije prema njemu. U jednom slučaju, njemu nije bilo dozvoljeno da poseti svoje dete u bolnici, a u drugom slučaju je centar za

2. Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence“, http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/conventionviolence/convention_en.asp

3. Concluding observations on the combined fourth and fifth periodic reports of The former Yugoslav Republic of Macedonia adopted by the Committee at its fifty fourth session (11 February – 1 March 2013), <http://www2.ohchr.org/english/bodies/cedaw/docs/co/CEDAW.C.MKD.CO.4-5.pdf>

socijalni rad (kao u svojstvu oca), umesto njega potpisao saglasnost da njegovo dete ide u inostranstvo. U jednoj prilici je N.N. prijavio fizički napad od strane svog komšije, koji je i ranije bio prijavljivan policiji zbog nasilnog ponašanja.

Ignorisanje 17. maja, Međunarodnog dana borbe protiv homofobije, bifobije i transfobije

Predstavnici državnih organa Makedonije, kontinuirano ignorišu obeležavanje 17. maja, Međunarodnog dana borbe protiv homofobije, bifobije i transfobije, a makedonski političari i ostali relevantni funkcioneri, nemaju sluha za probleme i potrebe LGBTI zajednice.

Napad na LGBTI Centar za podršku

Dvadeset drugog juna 2013, u toku nedelje ponosa, LGBTI Centar za podršku je bio meta prvog ozbiljnijeg napada. U Centru se nalazilo oko 40 lica koja su prisustvovala promociji priručnika o zdravstvenim pravima trans osoba, kao i debati i filmskoj projekciji nakon nje. U 18:25 grupa od desetak maskiranih i naoružanih ljudi, sa kamenicama, metalnim šipkama, pirotehničkim sredstvima i staklenim flašama, u stampedu je napala LGBTI Centar, ugrožavajući živote svih prisutnih. Pri likom napada dve osobe su lakše povređene, životi petoro ljudi su bili ugroženi, a došlo je i do lomljenja stakla. Iako su promocija priručnika i cela Nedelja ponosa bile policijski obezbeđene, za vreme ovog napada samo je jedan policajac pokušao sprečiti napadače, a svi ostali koji su bili u neposrednoj blizini, napustili su svoju poziciju i nisu preuzeli nikakve mere kako bi sprečili napadače ili zaštitili svog kolegu. Još uvek (novembar 2015.) napadači nisu pronađeni, uprkos činjenici da postoje video snimci bezbednosne kamere koji su dostavljeni policiji, zajedno sa uredno dostavljenom prijavom ovog napada. I do dan danas nije jasno da li je jedan od razloga ovakvog brutalnog napada promocija priručnika o zdravstvenim pravima trans* osoba.

Patologizacija trans* i kvir osoba u univerzitetskim udžbenicima

U udžbeniku „Psihijatrija tom 1“ koji se koristi na Medicinskom fakultetu pri Univerzitetu „Sv. Kirila i Metodija“ u Skoplju, pored nekoliko poremećaja seksualnog nagona pominje se i transvestizam

koji je opisan kao odevanje u odeću suprotnog pola pri čemu se doživljava erotsko zadovoljstvo. Nakon podnošenja predstavke LGBTI organizacije Komisiji protiv diskriminacije u oktobru 2013, Komisija je donela mišljenje 24. aprila 2014, da je utvrđeno „uznemiravanje na osnovu seksualne orijentacije“ i doneta je preporuka da Rektor univerziteta „Sv. Kiril i Metodij“ i autori udžbenika „eliminišu i uklone iz upotrebe navedene delove knjige za koje i sami autori priznaju da su greške počinjene“. U obrazloženju svog mišljenja, Komisija navodi da je jedan od autora, profesor Georgi Čadlovski zatražio „razumevanje za potrebno vreme da se neki nalazi prihvate kao naučni“.

U udžbeniku „Kriminalistička psihologija“ koji se koristi na Fakultetu za turizam i ugostiteljstvo u Ohridu, nalaze se diskriminatorni i uznemirujući sadržaji o transvestitima. Naime, u udžbeniku piše da su transrodne osobe *nasilni ljudi sa nekontrolisanim porivima i nezaustavljivim potrebama da se oblače kao suprotan pol*, što predstavlja prekršaj prava na jednaki tretman i nediskriminaciju. Na predstavku koju su LGBTI organizacije podnele 2012. godine Komisiji za zaštitu od diskriminacije u vezi sa sadržajem ovog udžbenika, Komisija je odlučila negativno, tj. utvrdila je da su stavovi u udžbeniku naučni, a ne diskriminatorni.

Povreda prava na privatnost trans osoba

Tokom 2014. godine registrovana su tri slučaja gde Uprava za vođenje matičnih knjiga i Ministarstvo pravde nastavljaju sa povredama prava trans osoba, naročito kada je u pitanju pravno priznavanje medicinski potvrđenog roda (gender confirmation). Iako Uprava za vođenje matičnih knjiga već ima uspostavljenu praksu

pravne promene pola u ličnim dokumentima (prvi i jedinstveni slučaj do sada ja promena pola i matičnog broja osobe L.I. 2012), ova institucija i dalje ne dozvoljava promenu pola, pa donosi arbitrarne odluke čime povređuje pravo na zaštitu privatnog života trans osoba. U nedostatku nacionalne legislative o zaštiti prava trans osoba, državne institucije su dužne da primene dosadašnju sudsku praksu Evropskog suda za ljudska prava prema kojoj trans osobe imaju pravo na pravno priznavanje promena pola.

Nacionalna mreža za borbu protiv homofobije i transfobije

Subverzivni Front, zajedno sa drugim organizacijama koje se bave LGBTI problematikom kao i nekim drugim organizacijama koje pružaju podršku i solidarnost u borbi protiv homofobije i transfobije, u februaru 2014. godine, kreirao je Nacionalnu mrežu za borbu protiv homofobije i transfobije, čiji su osnovni ciljevi koordinacija svih aktivnosti na nacionalnom nivou za borbu protiv homofobije i transfobije u svim oblastima: političkom životu, medijima, obrazovanju, zdravstvu, radu, socijalnom radu, sportu, itd, kao i pripremu legislative za borbu protiv homofobičnog i transfobičnog govora mržnje, protiv homofobičnih i transfobičnih krivičnih dela počinjenih iz mržnje, i o borbi protiv homofobičnog i transfobičnog maltretiranja i uznemiravanja u obrazovanju. Nacionalna mreža za borbu protiv homofobije i transfobije je u periodu januar-maj 2014. godine sprovela kampanju „Reci NE homofobiji i transfobiji“ postavljanjem bilborda i postera sa 12 javnih ličnosti koji su podržale borbu protiv homofobije i transfobije, preko postavljanja internet banera,

flajera i stikera za socijalne medije, kao i održavanjem okruglih stolova na temu „Pravna promena pola“. Nacionalna mreža za borbu protiv homofobije i transfobije je u maju 2014. takođe održala kampanju u okviru inicijative „Član 3“ koja se zalaže za izmene i dopune Zakona za suzbijanje i zaštitu od diskriminacije, uvođenjem seksualne orijentacije i rodnog identiteta kao osnova po kojima je diskriminacija zabranjena.

Pokušaj izmene i dopune Zakona za suzbijanje i zaštitu od diskriminacije

Ljiljana Popovska, poslanica Makedonskog parlamenta iz reda Demokratske obnove Makedonije (Zelena stranka u Makedoniji), je jula 2015. godine dostavila predlog izmene i dopune Zakona za suzbijanje i zaštitu od diskriminacije uz uvođenje seksualne orijentacije i rodnog identiteta kao posebnog i zaštićenog osnova diskriminacije. Nažalost, predlog nije bio prihvaćen na sednici Komisije rada i socijalnog rada krajem avgusta 2015, pa njegovo drugo čitanje u Parlamentu nije bilo dopušteno.

Krivična dela počinjena iz mržnje po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta

Krivična dela počinjena iz mržnje na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta su zabeležena i rangirana prema Izveštaju Makedonskog Helsinškog komiteta za ljudska prava za 2014 godinu⁴. Nakon etničke pripadnosti i političkog opredeljenja,

4. Годишен извештај за криминалот од омраза во 2014, Хелсиншки

seksualna orijentacija i rodni identitet su najčešće osnove za počinjena krivična dela iz mržnje u Republici Makedoniji.

Medijsko izveštavanje o nastupu Končite Vurst na Eurosongu 2014.

Nastup Končite Vurst na Eurosongu izazvao je transfobične medijske reakcije koje su imale za cilj da žigošu njenu pojavu i nastup i prikažu je kao transvestita, iako je sama Vurst eksplicitno demantovala sve te novinske natpise. Pojedini mediji su pisali o transeksualnosti i transrodnosti polazeći od sopstvenih stereotipa i predrasuda, čime su počinili diskriminaciju na osnovu rodnog identiteta, pola i rodnog izražavanja. Neki su čak identifikovali nastup Končite Vurst kao „napad sodomističkog lobija koji pokušava da svoj pogled na svet nametne svima“.

Makedonska vlada odbila preporuke koje su joj date 2014. za vreme Univerzalnog periodičnog pregleda

Na 26. redovnoj sesiji Saveta ljudskih prava Ujedinjenih nacija gde se diskutovalo o usvajanju Univerzalnog periodičnog pregleda za Republiku Makedoniju, makedonska vlada je decidno odbila preporuke 101.42 i 101.43⁵ koje se odnose na uvođenje eksplicitne zakonske zaštite LGBTI populacije od diskriminacije.

КОМИТЕТ ЗА ЧОВЕКОВИ ПРАВА НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА, http://www.mhc.org.mk/system/uploads/redactor_assets/documents/1015/ZLOSTORSTVA_OD_OMRA-ZA_2014_WEB.pdf

5. UN Human Rights, Office of the High Commissioner for Human Rights, http://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/26/10/Add.1

Kao argument za odbijanje ove preporuke, predstavnik makedonskog ministarstva spoljnih poslova je naglasio da uvođenje seksualne orijentacije i rodnog identiteta kao osnova diskriminacije nije potrebno, jer Zakon za suzbijanje i zaštitu od diskriminacije sadrži otvorenu listu osnova diskriminacije, a i Komisija za zaštitu od diskriminacije je već ranije postupala po predstavkama o diskriminaciji na osnovu seksualne orijentacije. Na ovoj sesiji Saveta ljudskih prava, udruženje Subverzivni Front je preko predstavnica ILGA Europe, pozvalo makedonsku vladu da:

- ♦ Izmeni i dopuni Zakon za suzbijanje i zaštitu od diskriminacije sa eksplicitnim uvođenjem seksualne orijentacije i rodnog identiteta kao osnova po kojima je diskriminacija zabranjena i time proširi zaštitu od diskriminacije prema LGBTI osobama,
- ♦ Da uključi krivična dela i govor mržnje zasnovana na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu u Krivični zakon,
- ♦ Da iskoristi sva pravna sredstva i uticaj da oslobodi javni diskurs homofobičnih i transfobičnih izjava, kao i da okonča nekažnjavanje krivičnih dela i govora mržnje prema LGBTI osobama.

Nastup Fifi na X Factor Adria

Petog novembra 2013. godine, transrodna pevačica Fifi, koja je nastupala u regionalnom muzičkom šouu – X Factor Adria, bila je izložena transfobičnom govoru jednog od članova žirija – srpskog pevača i muzičara Željka Joksimovića.

Fifi, poreklom iz Skoplja, morala je da se suoči sa nepoštovanjem koje je Joksimović pokazao za vreme njenog nastupa, i to zbog njenog rodnog identiteta, čime je prekršen Zakon o zabrani diskriminacije koji je na snazi u Srbiji i još više doprineto ugrožavanju položaja trans* osoba u Srbiji. Fifi je nastupom znatno povećala vidljivost trans osoba u javnosti, a budući da je već bila popularna u Makedoniji sa nekoliko pesama i festivalskim nastupima, Fifi je veoma često bila izložena nasilju, govoru mržnje, diskriminaciji i uznemiravanju zbog svog rodnog identiteta.

Korišćena literatura

1. 2011 Annual Report on the sexual and health rights of marginalised communities, Coalition Sexual and Health Rights of Marginalised Communities, Skopje, 2012.
2. 2012 Annual Report on the sexual and health rights of marginalised communities, Coalition Sexual and Health Rights of Marginalised Communities, Skopje, 2013.
3. 2013 Annual Report on the sexual and health rights of marginalised communities, Coalition Sexual and Health Rights of Marginalised Communities, Skopje, 2014.
4. 2014 Annual Report on the sexual and health rights of marginalised communities, Coalition Sexual and Health Rights of Marginalised Communities, Skopje, 2015.

SLOBODANKA BOBA DEKIĆ, završila studije etnologije i antropologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Magistrirala demokratiju i ljudska prava u jugoistočnoj Evropi, na Univerzitetu u Sarajevu i Univerzitetu u Bolonji (program ERMA). Dugo godina bila aktivna u LGBT pokretu, posebno u Udruženju Q u BiH. Radi u Mediacentru Sarajevo. Imejl: sbdekic@gmail.com

Slobodanka Boba Dekić

LGBT u BiH: Sećanja

LGBT POKRET U BOSNI I HERCEGOVINI jedan je od najmlađih u regiji. Udruženje Q neformalno je inicirano 2002. godine, a formalno registrovano 2004. Sam proces registracije nije bio jednostavan – problem je bio naći tri osobe koje bi bile voljne da daju puno ime i prezime i lične dokumente koji su neophodni za registraciju, kao i to što se u nazivu Udruženja nalazilo „strano slovo“ Q, što je – iz nekog nepoznatog razloga – uposlenima u Ministarstvu pravde predstavljalo ozbiljnu prepreku za registraciju. Tri osobe su na kraju pronađene – jedna od njih bila je Svetlana Đurković, koja je u Udruženju ostala do kraja, kao predsednica; ostale dve osobe se nikada nisu ozbiljnije angažovale u radu Udruženja.

Udruženje je svoje aktivnosti finasiralo iz projekata, koji su se uglavnom bavili pitanjima odnosa LGBT populacije u BiH i medija, zakonodavstva, zdravlja, obrazovanja, kulture i umjetnosti. Ono što je važno za Q je da je rad od samog početka bio javan. To je bilo moguće jer dve osobe koje su bile u organizaciji nisu imale problem sa javnim nastupima – pored Svetlane, to sam bila ja, Boba Dekić. Ali, desile su se i neke spoljašnje okolnosti koje su Udruženje prosto „gurnule“ u javni prostor. Jedan od tih događaja bio je igrani film „Go West“, Ahmeda Imamovića (2005.) Film se bavi ratom u BiH, ali kroz

ljubavnu priču dva muškarca. Takva priča o ratu koja se direktno konfrontira sa dominantnim nacionalnim ratnim narativima, izazvala je veliku buru u javnosti. Tema „homoseksualizma“ je postala aktuelna, poklopiвши se vremenski sa počecima zvaničnog rada Q-a. Mediji su nekako povezali da bi u celu raspravu trebalo uključiti i organizaciju koja se bori za „prava homoseksualaca“. Odmah je postalo jasno da posao Udruženja neće nimalo biti lak.¹

Pored medija i javnosti koji su ovoj temi, u najboljem slučaju pristupali sa nerazumevanjem, Q nije naišao na topao prijem ni među tzv. civilnim sektorom (posebno ljudskopravaške provenijencije) i institucijama. Pozivi na saradnju i na radionice su bili dočekivani ili sa blagim ubeđivanjem da „još uvek nije vreme za te teme“, ili sa odbijanjem u stilu „žao nam je, ali mi se bavimo ljudskim pravima“. Institucije koje su bile nadležne za provođenje Zakona o ravnopravnosti spolova BiH, koji je u to vreme bio jedini koji se bavio pitanjem seksualne orijentacije, spola i roda, a to su Gender Centar Federacije BiH, Gender centar RS-a i Agencija za ravnopravnost spolova BiH, nisu apsolutno ni razmatrali mogućnost da se uključe u bilo kakav rad sa LGBT zajednicom, kamoli da promovišu prava LGBT osoba

1. Film *Go West* ni na koji način se ne može okarakterisati kao 'gej film', pa čak ni kao priča koja na bilo koji način „senzibilira“ javnost na ove teme. Više se čini da je reditelj ubacio momenat gej para da bi dobio na pažnji. Odličnu kritiku ovog filma dala je Mima Simić, više videti na ovom linku - <http://www.h-alter.org/vijesti/musliman-od-medijske-vrijednosti>. Opet, u kom pravcu su išle medijske diskusije o ovom filmu, dobro je pogledati link na talk-show emisiju koja je u to vreme prikazivana na lokalnoj TV Hayat - https://www.youtube.com/watch?v=ZVBI4LR_dHs

u javnosti. No, homo/bi/transfobija ovih, ali i drugih institucija posebno će doći do izražaja nekoliko godina kasnije, za vreme Queer Sarajevo Festivala (2008.)²

Još jedan važan aspekt rada Q-a bio je i rad sa „zajednicom“ - kako god definisali taj pojam. Možda je preciznije reći da je Q dosta vremena posvećivao LGBT osobama koje bi se obratile Q-u iz raznih razloga (problemi u privatnom životu, porodici, coming out, upoznavanje drugih osoba itd.) Ono što je Q nudio bile su radionice i treninzi, koji su imali za cilj da upoznaju LGBT osobe sa nekim osnovnim teorijskim i istorijskim tačkama važnim za LGBT pokret, rade na svom osnaživanju; žurke, koje su bile možda najvažnije za dopiranje do onih ljudi koji se nikada ne bi pojavili u Q-ovoj kancelariji ili na nekoj radionici; razni umetnički projekti koji su bili otvoreni za LGBT osobe, odnosno za ispoljavanje njihove kreativnosti.³ Takođe, Udruženje Q je još tada počelo sa analizama koje su imale za cilj da predstave – što je preciznije moguće – probleme i potrebe LGBT osoba u BiH, te se i u tim istraživanjima oslanjalo na saradnju sa „zajednicom“. Na kraju, jedna od najvažnijih ponuda

2. 2006. Udruženje je pokrenulo kampanju promocije Člana 2. Zakona o ravnopravnosti spolova BiH, kako bi se što veći broj institucija, nevladinih organizacija, medija upoznao sa tim članom i pojmom seksualne orijentacije, spola, roda, rodnog/spolnog identiteta, rodnog izražavanja. Ukratko, to je bila prva kampanja prema vani, koja se ticala LGBTIQ prava u BiH.

3. 2007. godine je zvanično predstavljena publikacija „Na-strani“ koja obuhvata priče, pesme, intervju sa osobama koje su deo LGBT zajednice, o njihovom otkrivanju sebe, svoje seksualnosti. Takođe, u tom periodu Q organizuje i kreativne radionice – farbanje različitih predmeta (pločica, platnenih trakica, flaša, tegli) u dugine boje, koje su – sa porukom – ostavljane u javnim prostorima u Sarajevu.

Udruženja prema zajednici bio je online forum koji je kreiran u okviru stranice *www.queer.ba*, i koji je predstavljao najvažniji (često i jedini) slobodan prostor za mnoge da budu to što jesu i komuniciraju sa drugim ljudima.

Međutim, rad sa zajednicom bio je jedan od najtežih, i rekla bih sa ove distance, najneuspešnijih aspekata rada Udruženja.⁴ Prvo, ljude je bilo gotovo nemoguće uvući u bilo kakvu vrstu političkog aktivizma, u nešto više od dolazaka na žurke ili učestvovanja na radionicama. Drugo, Q je od početka imao vrlo jasnu politiku inkluzije *svih* - dakle, ne samo gej muškaraca i lezbejki, već i bi, trans osoba, queer... svih koji su na bilo koji način osećali da ne pripadaju toj patrijahalnoj, heteronormativnoj, binarnoj matrici spola i roda. Činjenica da to nije bilo „gej“ ili „lezbejsko“ udruženje, već da insistira na nekim nerazumljivim terminima poput queer, transrodnost, interseksualnost, bila je za dobar deo gej i lezbejske zajednice, u najmanju ruku nejasna. Konačno, javnost rada Udruženja je takođe bila problematična za one osobe koje nisu bile spremne ni na kakvu vrstu coming outa. Tako su, recimo, rasprave oko žurki koje su bile organizovane, bile beskonačne oko pitanja koja se vrsta muzike pušta (narodna ili strana); Da li i zašto puštamo „ljude sa strane“

4. Jedno od prvih istraživanja koje je rađeno bilo je u vezi sa pravima i potrebama LGBT zajednice u BiH. Rezultati tog istraživanja i prateća analiza objavljeni su u publikaciji „Nevidljivo Q? Pitanje ljudskih prava i potreba LGBTIQ osoba u BiH“, 2007. To je bila prva značajnija aktivnost koja je zahtevala da se dođe do što većeg broja osoba koje se identifikuju kao LGBTIQ. Pored ovog, Q je iza sebe ostavio još istraživanja u vezi sa zdravstvenim sistemom, pravnom regulativom, obrazovnim sistemom, medijima, međutim te publikacije – prema online pretraživanju rađenom 11.10.2015. – nisu dale nikakve rezultate.

da dolaze na „naš parti“?; Zašto nemamo odvojene partije za lezbejke i gejeve, itd. Zanimljivo, osim jednog incidenta koji su izazvali spoljašnji faktori, odnosno lokalni huligani, ostale tuče, trzavice, incidenti na žurkama poticali su od same zajednice, odnosno, gostiju i gošći.

I onda se desio Queer Sarajevo Festival, 2008. Ideju da se takav događaj organizuje u Sarajevu izneli su članovi, tada tek osnovane organizacije, Sarajevski otvoreni centar, kojima LGBT pitanja tada još uvek nisu bila u fokusu. To je bila 2006. godina - procenili smo u Q-u da je ideja u redu, da možemo to da uradimo, tako da se krenulo sa planiranjem i organizacijom. Pre samog Festivala, jednom mesečno su se organizovale filmske projekcije i diskusije, koje su bile javne i koje su najavljivale festival. Svaki medijski nastup je najavljivao šta će se raditi u septembru 2008.

Festival je u početku imao tim od 6 osoba: Saša Gavrić i njegov kolega iz Sarajevskog otvorenog centra, i Svetlana Đurković, Boba Dekić, Alma Selimović i Emina Trumić ispred Q-a. U međuvremenu, saradnja sa SOC-om je prekinuta, jer je bilo suštinskih neslaganja oko koncepta programa Festivala, ali i pitanja njegovog finansiranja i menadžmenta. Uglavnom, QSF smo na kraju organizovale nas četiri, uz podršku ljudi kojima je takođe queer tema bila jako važna, i koji su hteli da podrže jedan takav događaj u Sarajevu – Husein Oručević iz Abraša iz Mostara, koji je trebalo i da učestvuje u programu; Maša Hilčišin Dervišević koja je pomagala oko komunikacije i saradnje sa medijima; Ćazim Dervišević, koji je zajedno sa Mašom snimio i dokumentarac QSF 2008, Dino Mustafić, koji je bio jedna od retkih javnih ličnosti koji su otvoreno dali podršku Festivalu i pomagali u organizaciji; tadašnja ekipa magazina BH Dani, koji su bili praktično

jedini medijski saveznik festivala. Takođe, sa nama je bila i volonterska grupa – koja je iznela ogroman deo posla, preuzela užasan rizik, i od kojih su neki i stradali te krvave noći otvaranja Festivala.

U svakom slučaju, od dana kada je bio postavljen prvi bilbord (dizajn je radila Amila Hrustić, koja je još uvek bila studentica na ALU), SAFF – verski islamistički magazin – je spinovao priču o pederskom balu u vreme meseca Ramazana. Odatle je spin preuzeo Dnevni Avaz, i uz zdušnu, bratsku podršku verskih vođa svih konfesija, političkih partija svih nacionalnosti, dobrog dela javnosti, uspeali su da stvore atmosferu linča koja je kulminirala tog 24. septembra kada je Festival otvoren izložbom u galeriji Akademije likovnih umjetnosti u Sarajevu. Nekoliko povređenih osoba, inertna policija, automobilska hajka na volontere Festivala, presretanja gostiju i prebijanja – sve je to vodilo ka odluci da se Festival prekine, jer niko nije mogao garantovati bezbednost ljudima koji su bili u timu i koji su bili gosti/šće Festivala.

Sve što se dešavalo tih mesec dana pre, i tokom samog Festivala, ovekovečeno je u dokumentarnom filmu Ćazima Derviševića i Maše Hilčišin Dervišević.⁵ Nijedna osoba nije odgovarala za fizičko nasilje, pretnje, zastrašivanje, koji su bili kontinuirani u tom periodu. Tužilaštvo nije pokrenulo niti jedan postupak na osnovu prijava koje su redovno stizale u policiju. S obzirom na to da država apsolutno nije reagovala, 2. marta 2011. godine pravni tim Udruženja Vaša prava BiH je, uz podršku Fonda Otvoreno društvo BiH, podneo apelaciju protiv države Ustavnom sudu BiH.⁶ Tek u septembru 2014. Ustavni sud delimično usvaja

5. Dokumentarni film je dostupan na BHS jezicima sa titlom na engleski na ovom linku: <https://www.youtube.com/watch?v=SxWGnH9vIz4>

6. Više informacija o slučaju koji je vođen pred Ustavnim sudom BiH,

apelaciju – Vladi Federacije BiH i Vladi Kantona Sarajevo je naloženo da na račun Udruženja isplati naknadu štete u iznosu od 3.000 BAM, „zbog povrede ustavnog prava“, ali nije prihvaćena cela apelacija jer ju je podnelo Udruženje, a ne osobe koje su bile žrtve navedenog nasilja.

Nažalost, novac nije do sada uplaćen, odnosno, odluka nije izvršena, jer iz Udruženja nikada nisu stigli podaci neophodni za izvršenje odluke. Također, pravni tim nije dobio saglasnost da slučaj odnese na Evropski sud za ljudska prava u Strazburu, čime je izgubljena šansa da se kazni država – ako već ne mogu konkretne osobe – za ono što se desilo 2008. godine.

Udruženje Q već nekoliko godina nema nikakve aktivnosti. Drugi QSF je organizovan virtualno i kao takav nije privukao pažnju javnosti. Svetlana i Alma se sele u SAD, gde žive i danas. Emina i ja smo iz Q-a izašle 2009. godine, još uvek smo u Sarajevu, u nekim drugim organizacijama.

I pored svih problema u i oko Udruženja Q, ono je napravilo ključne korake za LGBT pokret u BiH – od prvih analiza koji se tiču raznih aspekata života LGBT osoba, čiji su podaci i danas upotrebljivi; prvog probijanja u javnost kada je reč o LGBT temama; politike inkluzivnosti prema svim LGBT osobama kojih se i danas, manje-više, pridržavaju sve organizacije koje rade na ovom polju. Konačno, i nasilje koje se desilo na prvom QSF-u je jasno ukazalo da homo/bi/transfobija u BiH ima svoje lice, ime i prezime, i da nije neki apstraktan pojam ili floskula.

Danas u BiH deluje nekoliko LGBT organizacija. Sarajevski otvoreni centar ima jedan od programa koji je posvećen LGBT

možete pogledati na ovom linku: <http://diskriminacija.ba/qs-f-2008-kolaps-sistema>

temama, i njihov rad je fokusiran na zagovaranje i lobiranje za poboljšanje zakonskog okvira za LGBT prava; kao i na rad sa institucijama (prvi treninzi o LGBT temama sa policijom, pedagogima i psiholozima u školama, tužiocima, parlamentarcima organizovani su od strane SOC-a). Takođe, stavljanje LGBT pitanja na dnevni red političkih stranaka i institucija za ljudska prava u BiH je veliki napredak u odnosu na vreme od pre nekoliko godina kada je institucijama bilo smešno da se tim pitanjima bave. Dva puta mesečno se u SOC-u organizuju događaji za zajednicu (druženja, radionice, predavanja i sl.). Takođe, sajt *www.lgbt.ba* koji je SOC pokrenuo uspešno nadomešta rupu koja je nastala nakon gašenja *www.queer.ba*, i danas je jedini portal u BiH koji je u potpunosti posvećen LGBT temama i informacijama o aktivističkoj LGBT sceni u regiji i svetu.

Pored SOC-a, od 2011. godine u BiH radi i Udruženje OKVIR LGBTIQ. U njihovom fokusu nalazi se rad sa zajednicom, odnosno osnaživanje LGBTIQ osoba kroz edukativne radionice, treninge, forum teatre, i, generalno, kulturni aktivizam kroz produkciju raznih performansa, kulturnih događaja, izložbi i sl.

Banjalučko udruženje kvir aktivista, ili, skraćeno, BUKA, formalno je osnovano 2014. godine, i do sada je njihov najvidljiviji projekat bilo izdavanje kalendara za 2015. godinu koji je prikazao LGBT aktiviste/ice i javne ličnosti koje podržavaju LGBT priču. U Tuzli deluje neformalna grupa TANKA, dok je u Mostaru aktivna mlada organizacija Liberta Mo, koja je krajem 2014. organizovala i mali queer festival u Abraševiću.

Jedna od zanimljivijih inicijativa, koja funkcioniše van projektnih formalnih tokova je i Q Sport – okuplja pripadnike/ce queer

zajednice, koji/e su voljni/e da se uključe u razne sportske aktivnosti koje se organizuju (najmanje) jednom mesečno. Grupa funkcionise preko Fejsbuka, a novac potreban za pretplate na termine (plivanje, bilijar, sala za kolektivne sportove) se prikuplja preko žurki i donacija članova/ica. Takođe, mnogo je aktivnosti za koje nije potrebno nikakvo finansiranje (planiranje, biciklizam i sl.)

Kada je reč o trans zajednici, Q je zaista dosta radio na vidljivosti trans pitanja i uključivanju trans osoba u LGBTIQ aktivizam – no, tek nekoliko njih je bilo spremno da se javi Udruženju, ali nijedna trans osoba nije pokazala veće interesovanje u to vreme za neki ozbiljniji aktivistički angažman. No, i to se menja – 2014. se formira prva neformalna grupa trans aktivista/ica, pod nazivom Trans BiH, koja postaje deo šire TransBalkan mreže. U junu 2015. SOC je organizovao prvu regionalnu konferenciju u Sarajevu koja se bavila isključivo pitanjem potreba i položaja trans osoba u BiH i regionu, a trenutno je u procesu izrada predloga Zakona o rodnom identitetu, koji bi – po ugledu na ono što postoji u nekim drugim zemljama regiona – omogućio zakonsku osnovu trans osobama da žive u skladu sa svojim spolnim/rodnim identitetom u BiH. (U međuvremenu su usvojene izmene i dopune Zakona o zabrani diskriminacije BiH, više o tome ovde⁷, prim. ured.).

Kada pogledam unazad, kao da vidim dva filma koja se paralelno prikazuju na dva platna. Na jednom platnu vidim nasilje koje se desi gotovo svaki put kada LGBT teme pokušaju da se „raskomote“ u javnom prostoru – 2008. političari/ke, verske

7. BIH: Bolja zaštita LGBTI osoba kroz usvojene izmene Zakona o zabrani diskriminacije, <http://transserbia.org/vesti/1109-bih-bolja-zastita-lgbti-osoba-kroz-usvojene-izmene-zakona-o-zabrani-diskriminacije>

zajednice, značajan deo civilnog društva, javno je pozivao na linč bolesnika koji su se usudili da ugroze sveti verski mesec; grupa maloletnika 2013. upada u Mediacentar i prekida presicu OKVIR-a povodom Međunarodnog dana coming out-a, uz rečenicu: „Ovo nije grad tolerancije, ovo je grad normalnih ljudi“⁸; gosti/šće i učesnici/e tribine o transrodnosti napadnuti su 2014, koja se održavala u sklopu Merlinka Festivala u Sarajevu. I tako dalje, i tako dalje, uz napomenu da nikada do sada, niko nije pravno odgovarao za ove incidente.

Ali, na drugom platnu vidim – možda male – ali svakako uspešne korake u isticanju nekih tema u javnom prostoru, koje su do pre pedesetak godina bile zakonski kažnjive. Možda je Q prestao sa radom, ali se javilo nekoliko novih inicijativa sa različitim fokusima, aktivnostima, koje rade na jačanju same LGBT zajednice. Institucije se danas – makar formalno – bave LGBT temama, sa mnogo manje podsmeha i odbacivanja nego što je to bio slučaj pre desetak godina. Žurke su postale deo svakodnevice, dan autovanja se obeležava feštama u trajanju od tri dana. Kada sam prošle godine posetila jednodnevni Queer Festival koji je Liberta Mo organizovala u Abraševiću, videla sam neke nove mlade ljude, njihove prijatelje/ice, profesore/ice, kako gledaju filmove, slušaju poeziju i prezentacije o queer teoriji i kulturi.

Poenta je da nasilje nikada ne može da ubije ideju. Koli-ko god da je opasna, neprihvaćena, neshvaćena, na kakve god prepreke da nailazi, ideja o tome da mogu u javnom prostoru da budem lezbejka, gej, trans, interseksualna, biseksualna ili queer

8. Snimak upada i izveštaj sa ove konferencije možete videti na ovom linku: <http://www.diskriminacija.ba/upad-na-prezentaciju-digitalnih-pri%C4%8D-okvir-i-onewor-lid-see>

osoba, nikada neće prestati da postoji, kroz udruženje, neformalnu inicijativu ili čitav pokret. I ta ideja će uvek tražiti način da izađe van.

RINA BRAIMI je rođena 1992. Završila je medicinsku srednju školu „Ali Sokoli“ u Prištini. Trenutno završava studije sociologije na Univerzitetu u Prištini.

BLERTA MORINA je rođena 1990. u Đakovici. Završila je srednju školu „Sami Frasheri“ u Prištini. Trenutno završava studije sociologije na Univerzitetu u Prištini.

Rina Braimi i Blerta Morina

Interseksualne, queer i transrodne osobe na Kosovu

NIJE LAKO BITI DEO DRUŠTVA, a pogotovo deo LGBT zajednice, ne samo na Kosovu nego i u drugim zemljama širom sveta. Nedavno je nakon zagovaranja ove zajednice, kao i rasta podrške, u mnogim zemljama stanje počelo da se menja, ali je na Kosovu još uvek teško zbog partijarhata, nedostatka informacija, finansijske situacije i drugih problema kojima je opterećeno naše društvo, te je ova zajednica ostala u senci, živeći život u „podzemlju“.

Vratimo se na početke ove priče na Kosovu. Za vreme Osmanlijskog carstva 1858, na prostoru današnjeg Kosova je veza između osoba istog pola bila dozvoljena. Kasnije, 1929, Krivični zakonik Jugoslavije zabranjuje „sramotu koja se protivi prirodnom poretku“, prema kome je 1994. godine SFRJ smanjila kaznu zatvora sa dve na jednu godinu. Nakon ovog užasnog perioda za homoseksualne osobe, 1994. godine istopolne veze su dekriminalizovane.

Kada se priča o LGBT zajednici, povremeno mislimo samo na gej zajednicu, s obzirom na to da su se dalje podele desile tek kasnije.

Nаша istorija počinje mnogo kasnije, s obzirom na to da je Kosovo mlado, i sve je počelo da se razvija u poslednjih 15 godina.

Ne zato što zajednica nije postojala, nego zbog toga što nisu postojale nikakve diskusije o ovom fenomenu, kao što nisu postojale ni diskusije o seksu, abortusu i mnogim drugim temama koje su tabu u našem društvu.

Ustav Kosova zabranjuje diskriminaciju zasnovanu na seksualnoj orijentaciji i navodi da „svako ima pravo da se venča i osnuje porodicu u skladu sa zakonom“. Ustavni sud je 2004. godine izjavio da Kosovo *de jure* dozvoljava istopolne brakove, ali je u praksi to pitanje ostalo nejasno zbog trenutne krize. Član 144. ustava Kosova nalaže da se sve promene uvažavaju u ustavnom sudu, kako bi se obezbedilo poštovanje građanskih prava koja su zagarantovana.

Dok su menjali zakone koje se odnose na istopolne brakove na Kosovu, lokalne nevladine organizacije su imale ogroman uticaj i obezbedile su neprestanu podršku LGBT osobama, u smislu lične sigurnosti.

Interseksualne, queer i transrodne osobe spadaju u kategoriju marginalizovanih grupa.

Kao i u svakom društvu, one postoje i na Kosovu, ali je zbog mentaliteta i kulture jako teško prići im i evidentirati te osobe.

Kako je biti interseksualna osoba na Kosovu? Biti rođen/a kao interseksualna osoba u društvu koje stigmatizuje svaku zajednicu koja je barem malo drugačija je jako teško, ali je još teže biti rođen/a u društvu u kome je razumevanje za ovu zajednicu daleko ispod nule, a znanje o ovom fenomenu veoma ograničeno.

Veliki uticaj na Kosovu je imalo obrazovanje i metode kojima su deca učena o interseksualnoj zajednici na Kosovu (u biologiji su, na primer, prikazani kao hermafroditi). Činjenica da su predstavljeni/e na ovaj način čini ih marginalizovanim i

bolesnom grupom, pa su zbog toga izloženi/e neprestanoj diskriminaciji i izolaciji. Hirurške intervencije tokom ranih godina kada ne mogu da donose odluke o svom telu, odluke koje donose roditelji i emotivno stanje nakon toga komplikuju sve, jer njihov rod nije u skladu sa njihovim identitetom.

U većini slučajeva, interseksualna deca su medicinski tretirana tako da vizuelno i mentalno odgovaraju onome što se percipira kao „žena“ odnosno „muškarac“ u kulturalnom kontekstu. Interseksualna deca često postaju žrtve polne diskriminacije, dok još nemaju ni razvijene polne karakteristike.

Na Kosovu postoje slučajevi interseksualne dece, ali su ovi slučajevi ekstremno izolovani zbog kulturalnog konteksta i nedostatka adekvatnih informacija, kao što je gore naznačeno, ne dozvoljavajući ovim informacijama da izađu iz porodice, te pate zbog društvenog pritiska koje je tretirano kao psihološko i psihičko stanje.

Na kraju, interseks osobe počinju da budu interesantna tema u obrazovnim ustanovama, što nam daje neku nadu da ćemo u budućnosti imati viši nivo svesti, prihvatanja i raznolikosti, ali i niži nivo predrasuda. Ove osobe trebaju pomoć i podršku kako bi ostvarile neophodno poštovanje, zaštitu i ispunjenje svojih prava.

Sve ove marginalizovane grupe još od '60ih i '70ih godina prošlog veka pokušavaju da kreiraju svoj prostor u društvu i pokazu da zajednica gej, lezbejki, biseksualnih i transrodnih osoba postoji. Jedini način da kreiraju taj prostor je bio da se javno deklariraju, bez obzira na opasnost u kojoj se nalaze, uključujući brutalna prebijanja, hapšenja, u vreme kada je na Kosovu njihov identitet bio van zakona i smatran protivprirodnim.

Ne žele svi/e da se identifikuju kao članovi/ce LGBT zajednice, i zbog toga je sve češće identifikovanje mlađih generacija

sa queer zajednicom, što u suštini spada pod LGBT kišobran, ali ne mora nužno biti jedan od tih identiteta.

Želja da se ne ukllope u određenu sliku, želja da ne povlađuju patrijarhalnim normama, tera mlade generacije da se identifikuju kao queer, u znak revolta protiv sistema i društvenih pravila.

Na Kosovu se queer priča pojavila dosta kasno. Ova teorija je naišla na podršku među mladim generacijama, kao što je spomenuto ranije. Kosovo je relativno malo i kao takvo bilo je veoma izolovano. Tokom poslednjih 15 godina, queer zajednica je značajno pokazivala svoje postojanje.

Kosovo, sa tradicionalnom kulturom i konzervativnim mentalitetom, ne prihvata lako različitosti. U većim gradovima je lakše imati pristup novim idejama i ima više mladih.

Shodno tome, tu postoji veće razumevanje, koje je nastalo preko mnogih treninga koje su organizovale razne nevladine organizacije kako bi podigle svest o LGBT zajednici.

Na svakom treningu postoje mladi koji su zainteresovani/e da učestvuju. Tokom svog učešća obično ne pokazuju predrasude, već radoznalost i žed za znanjem. Sve ovo nam daje optimističan osećaj da će se podići svest čak i u ruralnim sredinama.

Mnogi studenti/kinje koji/e su završili studije van Kosova obezbedili su nam veći pristup informacijama koje se tiču queer studija i polako postaje praksa da se ove teorije predstavljaju u obrazovnim institucijama. Dobra stvar je to što ova predavanja slušaju studenti/kinje i što su ove teorije podržane od strane značajnog broja pojedinaca/ki.

Kako izgleda biti transrodna osoba na Kosovu? Transrodne osobe osećaju raskorak između svog rodnog identiteta i biološkog pola. Transrodnim osobama na Kosovu je teško, teže

nego svim ostalim članovima/cama LGBT zajednice. Na početku se suočavaju sa unutrašnjim konfliktom i osećajem da su zarobljeni/e u pogrešnom telu, što čini temu transrodnosti i samu transrodnu zajednicu jako osetljivim. S obzirom na to da su organizacije koje se bave LGBT pravima kasno osnovane, njihovo nepostojanje je činilo poziciju transrodnih osoba još težom.

Kao što je ranije spomenuto, nije lako biti deo LGBT zajednice na Kosovu, ali je još teže biti deo zajednice unutar zajednice koja je najviše diskriminisana u društvu sa najvećom stopom homofobije. Veoma malo se zna o transrodnim osobama i na početku je LGBT zajednica bila podeljena na dve kategorije, gej muškarace i lezbejke. Nismo imali/e nikakvih informacija o drugim identitetima, jer zbog patrijarhalnog sistema nisu uspevali/e da izađu na površinu, te su ostali/e izolovani/e unutar svojih porodica. Do sada smo intervjuisali/e tri osobe u ovom istraživanju. Broj članova/ica zajednice je mnogo veći, ali mi nemamo neophodne informacije o njima.

Da bismo bolje opisale situaciju na Kosovu tokom poslednjih godina i razvoj ove teme, intervjuisale smo tri transrodne osobe koje pripadaju različitim starosnim grupama i koje su pričale o različitim vremenskim periodima. Pitale smo ih o njihovim problemima pre i posle sukoba na Kosovu, kao i o njihovom suočavanju sa društvom i sobom.

Svi sa kojima smo razgovarale razumeju svoje identitete i svakako im je bilo teško da definišu sebe, jer se o ovim stvarima ne govori u školama, niti u porodici. Nisu imali/e ni prostor za sebe, niti nekog sa kim bi razgovarali/e o svom identitetu, poro-dice su te stvari objašnjavale na drugi način.

Citati ispod su neki od odgovora osoba sa kojima smo razgovarale.

„Poznavala sam sebe kao ženu, ali zbog svog imena nisam znala šta sam. Mislila sam da sam gej i da sam u potpunosti žena, ne muškarac, tako sam ja mislila o sebi.“

Kada smo pitale koliko teško im je bilo zbog načina na koji se oblače i ne odustaju od svog identiteta, odgovorili/e su da nije bilo lako i da su imali/e probleme zbog nerazumevanja od strane članova svojih porodica.

„U porodici sam imala mnogo problema, porodica me je mnogo mrzela, a kada sam pokušala da im kažem šta osećam, nisu mi dozvolili. Imala sam puno problema s njima, ošišali su me i nisu mi dali da idem bilo gde. Kada sam napunila 14 godina, prekinula sam 14 godina njihove torture.“

Kada smo jednog od intervjuisanih pitale kada je počeo aktivizam na Kosovu, odgovorio je:

„Nakon rata. Pre toga nije postojao nikakav pokret jer su ljudi kao što sam ja bili omraženi, pa smo se plašili da pokažemo ko smo.“

Aktivizam na Kosovu nije počeo skoro, ali ne postoje dokazi koji bi pokazali suprotno. Možda se aktivizam nije dešavao u velikim grupama, već bi se nekoliko ljudi sastajalo i solidarisalo između sebe, i na taj način bi pomagali jedni drugima, jer su

jedni drugima bili porodica. One/i koje su bile u mogućnosti, pomagale su onima koji/e su imali manje sreće.

Studije koje se bave LGBT pitanjima su vrlo retke, nemamo precizne podatke, pa ni izdvojene slučajeve koji pružaju neke činjenice. U poslednje vreme rade se istraživanja koja uključuju studente/kinje korišćenjem upitnika, međutim ovi podaci ne mogu da posluže kao zvanični izvori.

Druga osoba sa kojom smo razgovarale kaže:

„Mislim da zajednici nedostaje veća podrška i bolja informisanost u vezi sa procesom tranzicije.“

Kampanje su imale manjeg uticaja na transrodnu zajednicu. Možda zato što ta zajednica nije toliko brojna, nije se ni desio veći i ozbiljniji pokret, a ta se situacija potvrđuje još više kod queer i interseks osoba. Veliki korak u ovom pravcu u obrazovnim institucijama bila bi odluka da se seksualno obrazovanje uključi u program, ali to ostaje nešto na čemu još uvek treba raditi. Na osnovu vođenih intervjua, ne postoji zabeležen slučaj, niti pisana dokumentacija koja bi pokazala da je neko na Kosovu prošao kroz kompletan proces tranzicije. Jasno je da visoka cena ovih operativnih zahvata i drugih tretmana predstavlja ograničavajući faktor, ali ne i presudan. Kada bi osoba i imala novca da krene sa procesom tranzicije, ona to ne bi mogla da uradi na Kosovu. Na Kosovu ne možete naći ni osnovne stvari, kao što su hormoni ili psihijatri.

Tokom perioda od 20 godina mnogo ljudi je otišlo sa Kosova, a nakon proglašenja nezavisnosti isto tako. Veliki broj članova

zajednice je takođe otišao zbog loših uslova za život. To je nešto o čemu se ni ne razmišlja na mestu kao što je Kosovo, gde ljudi govore da postoje važniji i veći problemi, na mestu ispunjenom tugom, ekonomskom krizom, političkim sukobima, gde religija postaje sve važnija i nešto što ljudima služi kao oslonac, kao jedina dobra stvar, a posebno i u kontekstu zajednice, gde je ljudi koriste kao spas i „lek“.

Važno je napomenuti da je na Kosovu sprovedeno istraživanje (IPSOS) u koje su bile uključene LGBT osobe. Istraživanje je pokazalo da je homofobija na Balkanu jako izražena. Rezultati ovog istraživanja su izuzetno obeshrabrujući za mnoge članove/ce zajednice, gde se u odgovorima pokazalo da spremnost porodice da shvati i prihvati osobu uopšte ne postoji, i da bi u takvim slučajevima osobe trpele fizičko nasilje i bile izbačene iz svojih domova.

Osoba rođena kao dečak u selu na Kosovu, a koja je napustila Kosovo sa navršenih 6 godina, nije mogla da živi u svom muškom telu i trudila se svim snagama da dostigne svoj cilj. Kasnije kada se vratila na Kosovo, mediji je nisu ostavljali na miru. Na mestu u kome je želja za muškim potomstvom velika i vlada tradicionalni pogled na svet, a heteroseksualnost jedina prava orijentacija, ona je bila prva osoba koja je govorila u javnosti.

Usledilo je ignorisanje od strane javnosti, građani/ke su mnogo komentarisali/e situaciju, i ovaj slučaj nam je omogućio da vidimo šta kosovsko društvo misli o ovakvim pitanjima. Većina je imala transfobične stavove, a nakon ovog nastupa, ona se više nije pojavljivala u javnosti, niti je slučaj dobio dodatnu pažnju.

Da li transrodne osobe trpe diskriminaciju od strane zakona? Ne možemo odgovoriti potvrdno, jer imamo dobar ustav po

kome su svi/e građani/ke jednaki/e. Međutim, implementacija ovog zakona predstavlja veliki problem. Kada je u pitanju promena ličnog imena, po zakonu je dozvoljena, a u formularu kojim se to zahteva, ne postoji polje za odabir roda, jer bi to onda predstavljalo prepreku.

Heteronormativnost je jedna od najizraženijih pojava patrijarhalnog društva; mi kao društvo koje je i konzervativno stalno imamo konflikte i neprekidne antagonizme kada je u pitanju različitost. Ove pojave dovode društvo i zajednicu do dalje stagnacije. Činjenica da ove osobe trpe pritisak i maltretiranje od strane društva, zaustavlja mnoge važne procese, kao što su proces socijalizacije, participacija u obrazovnim institucijama, nastavak obrazovanja, itd.

Fenomen koji je vredan spomena i koji je jako važan su zaklete device, koje uživaju veliko poštovanje, čak iako su mnogi/e koji/e se bave istraživanjima imali tendenciju da ih pretvore u senzacionalističku temu, one i dalje nisu bile diskriminisane, niti su smatrane građanima drugog reda, a jedino pravo koje im je uskraćeno bilo je pravo na brak.

Ova tema je detaljno proučavana i diskutovana od strane mnogih antropologa/škinja i sociologa/škinja, ali u narodu one nikada nisu bile neko ko je postao muškarac, već neko ko se koristi ovim životnim stilom iz nekoliko razloga: neke od njih zbog tradicije, neke iz ličnih razloga. U okviru LGBT populacije, one su smatrane trećim rodom, ali nikada nisu dovedene u vezu sa transrodnošću ili nečim sličnim.

MILICA JEREMIĆ, diplomirana filološkinja anglistike, prevoditeljka (autorka brojnih stručnih prevoda iz oblasti društvenih nauka: književnosti, queer teorije, feminizma, političke ekonomije, antropologije i dr.), autorka intervjuja za *kontra-punkt.info*, urednica vebsajta *transserbia.org*, queer feministička aktivistkinja, DIY zaštitnica mačaka iz zajednice.

U Queer Beograd-u od 2008. do 2013. kao deo jezgra kolektiva, kouredila i prevela niz publikacija, i u okviru političkog pozorišta kolektiva nastupala na festivalima u inostranstvu - Berlin 2008, Linc, festival Subverssiv Messe u okviru manifestacije Linc, evropska prestonica kulture 2009, Berlin, trans festival Wigstöckel 2009, i Atina, festival posvećen radu i politikama kolektiva Queer Beograd, 2011.

Milica Jeremić

Queer Beograd: Žurke i politika

“... It gets into a really vulgar thing, I mean... they wanna conflate praxis and theory, even Adorno a little bit, that theory is already praxis, and I really appreciate the thought there, but then sometimes I wonder, if it's not a more radical thing to go and bring some people into your house who don't have a place to stay and bullshit with them... and they might steal your television when you're asleep at night, but you did your best, and gave them a place... you know, maybe there's something more radical about that, than writing a book about Hegel and Lacan.”

John Maus, 2012, u intervjuu za kolektiv Smetnjak

“Any situation can be cracked open from the inside”... „Collective understanding of emancipation is not the comprehension of a total process of subjection. It is the collectivisation of capacities invested in scenes of dissensus.”

Jacques Rancière, The Emancipated Spectator

QUEER BEOGRAD je queer antifašistički kolektiv osnovan 2004. u Beogradu, u vreme kada su održavanje, pa čak i ideja o gej prajdu u Srbiji bili nezamislivi – pokušaj gej prajda na talasima postmiloševićevske „demokratije“ završio se krvavo, a planirani, neodržani prajd 2004. otkazan je zbog nasilja i sukoba na Kosovu i opasnosti da bi mogao da bude iskorišćen za još veću eskalaciju nasilja nad LGBT osobama. Članice i članovi prvobitnog jezgra grupe, došli su na ideju o održavanju takozvanog *indoor pride-a* – tajnog prajda u zatvorenom prostoru, inspirisani idejom aktivistkinja/a koje trpe istu vrstu opresije u drugim delovima sveta. To je svakako rešilo i problem bezbednosti, jer u to vreme policija nije bila predusretljiva kada je u pitanju obezbeđenje sličnih dešavanja kao što je to slučaj danas. Želja kolektiva Queer Beograd bila je da izgradi radikalnu queer političku i kulturnu scenu u jednoj izrazitoj heteropatrijarhalnoj sredini.

Tako je priča počela, a vremenom se iz te ideje izrodio koncept o festivalu, koji se održavao u javnom prostoru, ali o kom su ljudi obaveštavani preko mejling lista, putem usmenih ili pismenih poziva, i slično. U vremenu bez Fejsbuka i Tvitera, odnosno, dok ove socijalne platforme kod nas još nisu uzele maha, i sa planiranim izostankom medijske vidljivosti, festivali kolektiva Queer Beograd bili su odlično posećeni i privlačili su mnogo pažnje na lokalnom, ali i regionalnom i međunarodnom nivou. U periodu od 2004. do 2008, održano je pet queer kulturnih festivala u Beogradu – 2008. godine jedan beogradski dnevni list, bez dozvole organizatorki, autovao je festival, što je za posledicu imalo organizovan homofobičan nasilan napad na posetiteljke/e festivala. To je bio poslednji festival kolektiva

Queer Beograd, nakon čega se grupa fokusirala na izdavački rad i nastupanje i umrežavanje sa sličnim grupama i kulturno-umetničkim i političkim projektima u inostranstvu.

Queer Beograd se u to vreme početaka predstavljao kao „međunarodni antiautoritarni kolektiv, horizontalno strukturisan, čiji je cilj bio fokusiranje na radikalnu queer politiku, koja povezuje ne samo LGBTIQ borbe, već i feminizam, antinacionalizam, antikapitalizam, antimilitarizam, antiklerikalizam, i druge vidove borbi“. Jedan od ciljeva grupe bio je da putem održavanja festivala, kreira sigurne i slobodne prostore za LGBTIQ osobe, ali i za sve druge, kao i da doprinese menjanju sredine i društva u kom živimo.

Članstvo kolektiva se tokom vremena menjalo – jedni su odlazili/e, drugi dolazili/e – uz manje više stalno jezgro grupe, koje su činile/i članice/ovi iz Beograda i inostranstva. Kolektiv je sarađivao sa mnogim pojedincima/kama, grupama i

organizacijama u Srbiji, regionu i inostranstvu, i uglavnom su to bile druge LGBTIQ, feminističke i antiautoritarne grupe, koje su na različite načine pružale podršku festivalima Queer Beograd-a, i na čijim je manifestacijama kolektiv takođe uzimao učešća, putem gostovanja i umrežavanja.

Osnovne aktivnosti kolektiva bile su organizovanje DIY queer festivala u Beogradu, izdavaštvo i umrežavanje i saradnja sa drugim grupama u zemlji i inostranstvu. Festivali su bili koncipirani oko glavne večeri političkog kabarea, koji je bio praćen dnevnim dešavanjima kao što su panel diskusije, radionice, izložbe, filmske projekcije, direktne akcije (grafitiranje, mini protesti, flash mob akcije), ali i drugim društvenim dešavanjima, kao što su umetnički performansi, svirke i žurke.

„Festivali su bili osmišljeni tako da budu mesto susreta, političke edukacije, davanja prostora onim glasovima u Srbiji koji su inače nevidljivi i skriveni, kao i mesto na kome se ljudi upoznaju, umrežavaju i planiraju aktivnosti. U okviru naših festivala, želele/i smo da izgradimo posebnu vrstu energije i osnaživanja koji bi bili potencijali za budućnost.“¹ Festivali Queer Beograd-a predstavljali su i jedinstvena mesta na kojima je po prvi put kod nas diskutovano o mnogim temama u javnom prostoru, kao što su transrodnost i seksualni rad, pitanja identiteta, roda i politika identiteta, radikalna queer politika i teorija, značaj različitih feminizama i posebno trećeg talasa i queer feminizma, transfeminizma i slično.

Večeri otvaranja festivala bile su jedan od najposećenijih i najzujbudljivijih segmenata festivala. „Border Fuckers Kabare je

1. Uredila Jet Moon, Queer Beograd Border Fuckers Cabaret, The Scripts, 2004-2011. Uvod, prevod Milica Jeremić. Beograd, Ksenija Forca, 2013. str. 13.

bio razvijan kao deo naših festivala u Srbiji, produciran i režiran od strane članice kolektiva Džet Mun. Kabare se bavio temama kao što su antimilitarizam, seksizam, homofobija, antikapitalizam, centri za prihvatanje migranata, genocid, antifašistička borba, nasilje u porodici i transfobija. Cilj je bio predstaviti političku poruku, a da publici ne bude dosadno, kreirati supkulturno pozorište koje će prenositi našu radikalnu politiku na način koji će inspirisati druge. Kroz smeh, zabavu i seksipil, zavesti našu publiku na način zbog kog bi se zainteresovali/e za radikalnije političke teme.“²

Publika festivala kolektiva Queer Beograd bila je raznolika: LGBTIQosobe, osobe koje se rodno ne određuju, feministkinje/i, levičari/ke, antiautoritarci/ke, radnici/e u kulturi i umetnosti, aktivisti/kinje i svi/e oni koji ima je queer/progresivna politička misao bila bliska i koji su žudeli za prostorom u kom se odnosi preispituju na jedan nov i svež način.

Bavljenje skromnom izdavačkom delatnošću otpočetak je bio integralni deo rada kolektiva. Nakon održanog festivala, radilo se na publikaciji koja je bila svojevrsna dokumentacija dešavanja i koja je sadržala transkripte sa panel diskusija, scenarije performansa predstavljenih te godine, i izveštaje sa ostalih dešavanja, kao i fotografije sa festivala. Izdato je ukupno četiri publikacije u vidu zapisa sa festivala: *Stvaranje prostora*, *zapisi sa festivala Žurke i politika*³, *Kvar*⁴, *O transrodnosti*

2. Ibid, str. 13.

3. Uredila Majda Puača; prevod Jelena Ilić, Majda Puača, Marija Savić. Beograd, Ksenija Forca, 2006.

4. Uredila Majda Puača; prevod Emilija Filipović, Ivana Krizmanović, Marija Savić. Beograd, K. Forca, 2007.

i seksualnom radu⁵, *O antifašizmu i direktnoj akciji*⁶, kao i drugo izdanje zapisa sa poslednjeg festivala 2008, *O antifašizmu i direktnoj akciji*.

Prvo izdanje publikacije *O antifašizmu i direktnoj akciji* promovisano je juna meseca 2010. u Beogradu. Promocija se sastojala i od izložbe o političkim okolnostima u kojima su nastajali rad i aktivnosti kolektiva, a kreirana je u saradnji sa različitim grupama, pojedincima/kama i ljudskopravaškim organizacijama. Lažna dojava o podmetnutoj bombi na dešavanju, predstavljala je pokušaj da se skup prekine i pored policijskog obezbeđenja, što je još jednom pokazalo da su LGBTIQ osobe i sadržaji i dalje česta meta pretnji i nasilja u Srbiji. Nakon festivala iz 2008, i promocije publikacije-dokumentacije sa istog 2010, kolektiv prestaje sa ovom vrstom kulturne produkcije, što čini festival iz 2008. poslednjim. Queer Beograd se tada okreće primarno izdavačkoj delatnosti i do 2013. izdaje još dve publikacije. Prva je prevod romana *Stoun buč bluz*⁷, Lesli Fajnberg 2011, a druga knjiga scenarija performansa izvođenih u okviru Border Fuckers kabarea, Džet Mun, 2013. godine.

Stoun buč bluz je kulturni roman koji se bavi pitanjima identiteta i roda, ali predstavlja i svojevrsnu hronologiju i autentični uvid u začetke modernog pokreta za oslobođenje LGBT osoba – Stounvolsku pobunu, i važan je dokument posebno sada, u trenutku

5. Uredile Majda Puača, Milica Jeremić i Jet Moon; prevod Milica Jeremić, Miša Mašina i Majda Puača. Beograd, K. Forca, 2008.

6. Uredila Milica Jeremić sa Jet Moon; prevod Milica Jeremić. Beograd, K. Forca 2010.

7. Prevod Majda Puača, Redaktura Milica Jeremić, Beograd, Žene na delu, 2011.

u kom holivudska produkcija pokušava da izvrši reviziju ovog dela moderne američke istorije. Roman predstavlja i neku vrstu hronike buč-fem supkulture, razvoja feminističkog i pokreta za crnačka prava i ukazuje na povezanost seksizma, rasizma i pitanja klase, kao i na međusobnu povezanost klasnih struktura i rodni ograničenja. Queer Beograd je u skladu sa svojim radikalnim politikama prevod ovog romana posvetio transrodnim osobama i njihovoj borbi, kao i svima onima koji se bore protiv esencijalizacije identiteta i koncepta binarnosti roda.

*Queer Beograd Border Fuckers Cabaret, The scripts, 2004 – 2011*⁸, predstavlja jedinstven pregled svih scenarija na jednom mestu koji su u periodu od 2004. do 2011, izvođeni u vidu performansa u okviru Border Fuckers kabarea, u režiji članice kolektiva Džet Mun. Ovo queer pozorište predstavlja lične priče iz života LGBTIQ osoba i otkriva kako izgleda biti LGBTIQ osoba u Srbiji, istovremeno ukazujući na uticaj koji pitanja kao što su rat, zatvorene granice, neofašizam i zemlja u procesu tranzicije imaju na svakodnevni život. Performanse je u saradnji sa članovima/cama kolektiva i aktivistima/kinjama drugih grupa i organizacija iz Beograda i inostranstva kao saradnicima/ama kreirala i režirala Džet Mun.

Kolektiv Queer Beograd bavio se i saradnjom i umrežavanjem sa drugim queer, feminističkim, antifašističkim i kulturno-umetničkim projektima i grupama, na regionalnom i međunarodnom nivou, organizovao je i učestvovao u različitim aktivnostima, festivalima, akcijama solidarnosti, protestima (nekoliko članica

8. Uredila Jet Moon; Prevod: Milica Jeremić, Majda Puača i D. Saržinski, Beograd, Ksenija Forca, 2013.

kolektiva učestvovalo je u organizaciji Povorke ponosa 2009. koja je zabranjena). Sam kabare je pozivan da nastupa na različitim kulturnim dešavanjima u Evropi, od kojih su neka bila mejnstrim, a druga alternativnija i manje formalna: *Transfabulous*, festival transrodne umetnosti u Londonu (2008), *Oktobarski salon* u Beogradu (2008), festival *Subversiv Messe*⁹ u Lincu, evropskoj prestonici kulture 2009. godine, *Wigstockel*, festival transrodnosti¹⁰ (Berlin 2009), i jednodnevno dešavanje posvećeno radu kolektiva Queer Beograd, organizovano od strane Grupe protiv grčko-srpskog prijateljstva u Atini 2011. godine.

Nakon poslednjeg održanog festivala Queer Beograd 2008, a usled smanjenih kapaciteta rada kolektiva kao i stalnih homofobičnih napada na neke od članica, grupa se polako osipa, jedna članica traži politički azil u inostranstvu, druga se seli iz Beograda, neki članovi/ce napuštaju kolektiv (i sama napuštam kolektiv maja 2013). U poslednjoj izdatoj publikaciji kolektiva Queer Beograd piše da „kolektiv nastavlja sa radom, manje formalno“¹¹.

Važnost rada i politika kolektiva Queer Beograda ogleda se u stvaranju prostora i njegovom autentičnom otvaranju za sve, u vremenu i na mestu u kojem u tom trenutku dve dominantne koordinate današnjeg aktivizma kod nas - u suštini politički

9. Projekat *Social Impact* u okviru manifestacije *Linc, Evropska prestonica kulture 2009*, organizovao je *Subversiv Messe* (Sajam subverzivnosti), maja 2009. Zamišljen kao prvi sajam za razmenu tehnika i tehnologija kontrakulture i političkog otpora, na njemu su bili predstavljeni najnoviji projekti koji na najbolji način dovode u pitanje sisteme kontrole i razbijaju hegemonije.

10. Godišnji festival transrodnosti koji nudi različite radionice, panel diskusije i političke tematske večeri, a koji organizuje Wigstockel tim. Deo su mreže Transgender Network Berlin.

11. Ibid, str. 14.

regresivan diskurs prava i insistiranje na politikama identiteta - tek treba da uzmu maha. Ovaj čin stvaranja prostora, otvaranja diskusije i povezivanja različitih vidova borbe je stoga radikalna jer ide korak dublje, oslanja se samo na sebe - *grassroots* element - nastoji da uvaži i teoriju i praksu, remeti kategorije identiteta i glatko funkcionisanje heteronormativnosti, patrijarhata, kapitala, itd, na mestu koje je izuzetno kulturno i politički konzervativno. Zato su takvi autonomni pokušaji kreiranja privremeno slobodnih zona kroz festivale, (ali i povezivanje sa drugim aktivizmima) bili važni, što nas vraća priči s početka i većitom pitanju kako uticati na i biti deo promene - možda u takvom činu ima nečeg radikalnijeg od seminarskog levičarenja i visokoparne akademske prakse.

Tekst je napisan oktobra 2015. godine za potrebe konferencije „Trans, interseks, kvir - Osvrti i novi horizonti“, održane u Beogradu.

DUŠAN MALJKOVIĆ (1975). Filozof, publicista i prevodilac. Završio Ženske i Istopolne studije. Objavio i mnogobrojne teorijske i književne radove u zemlji i inostranstvu. Uređivao prvu književnu homoerotsku ediciju Kontribunt u izdavačkoj kući RENDE, međunarodno nagrađivanu emisiju na Radiju Beograd 202 Gayming i prvi domaći nestrejt vebsajt Gay-Serbia.com. Autor i saradnik mnogobrojnih umetničkih projekata i projekata u domenu ljudskih prava. Povremeni saradnik sajta b92.net, Trećeg programa Radio Beograda i časopisa NIN. Urednik-saradnik u izdavačkoj kući Karpos i član sveta časopisa Novi plamen. Trenutno koordinira seminar kvir studija na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu i uređuje časopis za kvir teoriju i kulturu QT. Član Udruženja književnih prevodilaca Srbije sa statusom samostalnog radnika u kulturi.

Dušan Maljković

Od kvir studija do besplatnog znanja

Uvod

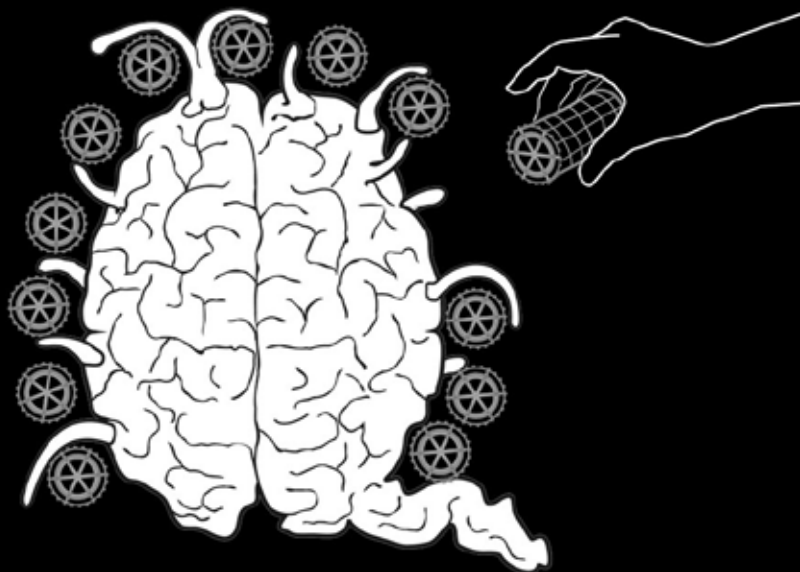
CENTAR ZA KVIR STUDIJE (CKS) nastao je novembra 2010. godine u Beogradu. Osnovali smo ga Ivana Pražić, Tanja Marković i ja. Ideja vodilja zasnivanja nečeg novog u okviru već postojećih organizacija koje se bave LGBT* problematikom bila je, s jedne strane, izazovna jer je bilo potrebno to novo i detaljno izložiti. Izložiti, pre svega, nama samima: bio nam je neophodan proces promišljanja onoga što radimo i šta tek želimo da stavimo na politički dnevni red, a što ranije nije bilo prisutno, ili barem jasno i nedvosmisleno ekspliciramo. S druge strane, trebalo je i „zajednici“, „javnosti“ i drugim inicijativama u ovom polju objasniti zašto je već relativno razvijenoj i pomalo raštrkanoj i slabo koordinisanoj sceni potrebna još jedna organizacija, detaljno odgovoriti na pitanje „Zar nije moglo da se radi u okviru neke već postojeće?“ i sl. Dakle, problem (1) *utemeljenja* i (2) *kommunikacije* nametnuo se na samom početku Kvir studija. Kasnije, razmišljali smo o (3) *političnosti* našeg angažmana, te društvenim efektima koje je proizveo.

Utemeljenje

Počeli smo od toga da dosadašnjoj LGBT* sceni nedostaje razgovor o tome na čemu se temelji naš aktivizam, koji su politički okviri u kojima radimo, te da li se naši dometi iscrpljuju unutar granica zakonskih reformi čije poštovanje onda obezbeđuje državni aparat. Čini se da je danas najveći deo rada organizacija usmeren na ovakav vid borbe. Da li je *politika identiteta* ono što želimo da afirmišemo, te da su *ljudska prava* naš instrument borbe – ili želimo nešto drugo? Samo ime Centra za kvir studije sugerisalo je nastojanje da budemo alternativa dotadašnjem „mejnstrimu“, te da pratimo razvoj koji je sama kvir teorija imala u odnosu na gej i lezbejske studije, počevši od njenog „oca“ Mišela Fukoa i „majke“ Iv Kosofski Sedžvik, obrazlažući svaki identitet kao istorijski konstruisan i promenljiv, ne kao onaj koji je dat „u krvi i mesu“, vo vjek i vjekov.

„Sodomija – ona iz negdašnjih i građanskih ili crkvenih zakona – bila je kategorija zabranjenih činova; onaj ko bi je izvršio bio bi samo sudski predmet. Homoseksualac XIX veka postao je ličnost: prošlost, povest i detinjstvo, karakter, način života i konačno morfologija, uz indiskretnu anatomiju i, možda, tajanstvenu fiziologiju. Ništa na njemu i u njemu ne izmiče njegovoj seksualnosti. Ona je prisutna svuda u njemu. U korenu je svih njegovih postupaka, jer im je potuljeno i bezgranično delatno načelo; bestidno ispisana na njegovom licu i telu, jer ona je tajna koja se neprestano odaje.“¹

1. Mišel Fuko *Istorija seksualnosti I: Volja za znanjem*, Karpos, Loznica, 2006, str. 52–3.

QueerStudies*

Ove čuvene reči iz *Istorije seksualnosti* zauvek su promenile dominantni pogled na seksualnost – više društveno-naučni, nego popularni – koji je do tada bio dominantno esencijalistički, gde se heteroseksualcima i homoseksualcima pristupalo kao dvema različitim kategorijama unutar „ljudske vrste“ – i telesno drugačijim – te su otvorile ozbiljnu debatu o društvenom konstrukcionizmu odnosno o pitanju koliko kultura posredstvom raznovrsnih diskursa koji u njoj operišu proizvodi znanje o seksualnosti koje najčešće uzimamo zdravo za gotovo.

Upravo je to bila pretpostavka od koje smo mi pošli: želeli smo da ono što se danas malo ko pita u Srbiji – šta je seksualnost uopšte, a onda i kako je nastala i u šta se može istorijski transformisati – postavimo kao primarno pitanje našeg rada i istraživanja.

U tom okviru, nastojali smo da učinimo naš pristup intersekcionalnim, odnosno da u analizu uključimo i pitanje klasnog režima, rasizma, pola, roda, religijskog identiteta itd, odnosno da nikako ne dozvolimo redukcionizam ili bavljenje samo jednom oblašću – seksualnost nam se pojavila kao zagonetka na koje ne postoji jednostavan, široko prihvatljiv odgovor. „Stvari“ su nam se učinile vrlo komplikovanim, „stvari“ o kojima treba govoriti na jedan novi način, te smo već postojeće tekstove u oblasti kvir teorije proširili feminizmom, postkolonijalnom teorijom, marksizmom, psihoanalizom i nekim drugim disciplinama, pokušavajući da ostvarimo nešto vrlo ambiciozno i teško: da otvorimo *novu paradigmu* u Srbiji za istraživanje (homo)seksualnosti, ali posredstvom propitivanja pre svega homo/heteronormativnosti, dakle napadajući normativ društvenog uklapanja/prilagođavanja kome danas, u XXI veku, globalno teži LGBT* pokret, pokušavajući da otkrijemo šta još može u ovom kontekstu biti revolucionarno – ili makar subverzivno² – kao što je bilo, čini nam se, sedamdesetih godina XX veka, kada izbija „seksualna revolucija“.

2. Revolucija bi podrazumevala temeljnu promenu društvenog poretka i pre svega je mislim u klasnom kontekstu: kao revoluciju kapitalističkog sistema proizvodnje koji zamenjuje socijalistički/komunistički. Subverzija bi, za mene, pre svega bila promena unutar moralnog poretka, gde se (homo)seksualnost javlja kao društveno prihvatljiva, kao i sve ono neheteronormativno.

Komunikacija

Naravno, kako sve ovo sprovesti u delo? Kako da lepa zamisao postane dobra realizacija? Odlučili smo se da napravimo novu nevladinu organizaciju i zvanično se registrujemo kod nadležnog državnog organa, danas zvanog Agencija za privredne registre (APR), koja pravi malo razlike između ove organizacione forme i „klasičnog“ preduzeća. U neoliberalnom privrednom okruženju, nevladine organizacije su se transformisale upravo u to: male „firme“, sa budžetima, obaveznim knjigovodstvom, plaćanjem poreza itd. Mogli smo, naravno, biti i neformalna grupa, ali smo razumeli da bi tada naš rad bio značajno otežan, ako ne i nemoguć. Zbog toga smo pristali da prihvatimo kapitalistička pravila igre, svesni da je bivati van njih ili protiv njih za sada pre svega zadatak osmišljavanja nove leve političke paradigme (nedavno je Centar za kvir studije postao prva LGBT* organizacija u Srbiji koja je pristupila Levom Samitu Srbije, „srpskoj Sirizi“), ali smo nastojali da pitanje klase nikako ne zanemarimo u našim aktivnostima. Tako, jedna od temeljnih odluka bila je neprisivajanje „institucije“ *volontiranja*, koja je postala izrazito popularna i u Srbiji, što smo prepoznali kao element klasne eksploatacije na relaciji *manjine* koja zarađuje od aktivnosti u čijoj realizaciji *većina* volontira.

Prvi korak, posle zvanične registracije, bila je upravo *komunikacija*. Uvideli smo da balkanskom regionu nedostaje kvir internet grupa za razmenu informacija, te smo napravili RAZOT-KVIRIVANJE, koristeći se softverom *google groups*-a (sada ima preko sto članova, uglavnom sa područja SFRJ). Kako joj samo ime kaže, ona ima za cilj da nam (raz)otkrije šta danas mislimo

pod pojmom kvir, ali i da posluži za debate oko aktuelnih političkih zbivanja, kakav je bio skorašnji, prvi Lezbejski marš (aprila 2015), koji je izazvao dosta polemike oko isključivanja muškaraca i drugih identiteta iz same manifestacije, odnosno raspravu oko granica politike lezbejskog separatizma kada se ona odnosi na pristup javnom prostoru.

Drugi korak je bio časopis za kvir teoriju, QT (skraćeno od *queer theory*, ali, kada se čita naglas, znači i *cutie*, sladak, slatkiš), koga smo do sada objavili ukupno devet brojeva. Prvi dvobroj, nazvan *Priroda želje i društvo transgresije* (2010),³ ponudio je svojevrstan uvod u kvir teoriju, istorijski pregled nekih od najznačajnijih tekstova koji su obeležili ovu disciplinu, od sedamdesetih godina prošlog veka, do početka ovog. Neki od autora koje smo objavili jesu Žan-Pol Sartr, Džudit Batler, Rolan Bart, Monik Vitić, Džefri Viks. Drugi dvobroj, *Uvod u istoriju prestupa* (2011)⁴ bavio se mutacijama homoseksualnosti i gej identiteta od perioda Rima, preko srednjeg veka i renesanse, do novovekovnog Balkana. Sledeći dvobroj, *Mišel Fuko i analitika moći* (2011),⁵ stavio je u žižu već pomenutog oca kvir teorije, objavljujući tekstove raznovrsnih autorki i autora posvećene njegovom radu, ali i neke njegove intervjuje. Sedmi broj bio je posvećen psihoanalizi, Žak Lakan i izazov psihoanalize (2011),⁶ ali je takođe doneo i opsežnu polemiku o Prajdu koja se iste godine vodila u domaćim

3. Uredili Dejan Aničić i Dušan Maljković. Izdavač Gayten-LGBT, Beograd, 2011.

4. Ibid.

5. Uredili Dejan Aničić i Dušan Maljković. Izdavač Centar za kvir studije, Beograd, 2011.

6. Ibid.

medijima. Konačno, poslednji dvobroj, *Sigmund Frojd i rađanje psihoanalize* (2011),⁷ vratilo nas je nazad na izvore psihoanalitičke teorije, otkrivajući u kakvoj vezi ona stoji prema kvir teoriji, te kako se psihoanaliza može čitati u tom ključu. Časopis je bio dostupan na najvećoj književno-prodajnoj manifestaciji, beogradskom Sajmu knjiga, a takođe je bio distribuiran po „bolje snabdevenim knjižarama“. Reference iz časopisa počele su da se pojavljuju po akademskim radovima, a neke njegove tekstove prenosili su popularni internet portali (*e-novine.com* i *b92.net*).

Treće, počeli smo sa serijom predavanja u saradnji sa Institutom za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu. Projekat smo jednostavno nazvali „Kvir studije“, a trajao je tri godine, od 2012. do 2014. godine, i uključivao je niz predavanja subotom popodne, u trajanju od šest meseci (dva semestra svake godine). Ideju smo dobili nakon sprovedenog istraživanja sa srednjoškolcima 2011. godine *U susret (ne)homofobiji*,⁸ koji su izrazili potrebu za nezavisnim „kulturnim prostorom“, gde bi mogli da čuju ono što izlazi izvan okvira akademskog izučavanja homoseksualnosti – koje nije prisutno u dovoljnoj meri u Srbiji – ali i mesto gde bi se socijalizovali van mejnstrim konteksta LGBT* klubova i mesta za upoznavanje – virtualnih ili stvarnih, svejedno – gde se nisu osećali sigurno, te nisu pronalazili teme kao što su umetnost, nauka ili filozofija, a koje su ih izrazito zanimale. Zbog toga su kvir studije nakon dvočasovnog zvaničnog programa – izlaganja i debate nakon izlaganja – imali i neoficijelni nastavak u vidu druženja i

7. Ibid.

8. Uredile/i Ivana Pražić i Dušan Maljković. Izdavač Gayten-LGBT, Beograd. Publikacija dostupna na internet adresi: <http://www.transserbia.org/images/dokumenta/Srednja%20skola.pdf>

razgovora u prostorijama obližnjeg kafea, gde su polaznici kursa mogli da upoznaju svoje „istomišljenike“, te sklope prijateljstva i druge emotivne odnose – već po sopstvenom nahođenju i želji.

Procenjujemo da je kroz ovaj vid edukacije prošlo preko tri stotine ljudi, te da je program bio jedan od najzanimljivijih alternativa univerzitetskom konceptu obrazovanja – niko nije „ocenjivan“, nisu se pravile nikakve hijerarhije u znanju, te se kurs nije naplaćivao, a predavanja su bila dostupna širokom krugu korisnika na sajtu YouTube.com. Kurs je predstavljao i odstupanje od „zatvorenih“ radionica gde je naglasak bio na identitetu: kvir studijama mogao je prisustvovati bilo ko, i niko nije morao da se izjašnjava u vezi sa svojom seksualnom orijentacijom (ako je neko želeo da se deklarise, to je, naravno, bilo moguće).

Teme kojima smo se bavili uključivale su i osnovnu razliku između pola i roda, pokušaj da se razume *biseksualnost* i *aseksualnost* (kao seksualne orijentacije kojima se ne posvećuje dovoljno pažnje), transpolnost i transrodnost – s osvrtom na domaći fenomen „virdžina“ – sve do „kvir umetnosti“, književnika kakvi su Oskar Vajld ili fenomena kempa na primeru opere, ali i „egzaktne nauke“, na primeru Alana Tjuringa, matematičara itd. Isključivo smo angažovali „domaće“ resurse, ovdašnje predavačice i predavače, što je pokazalo da u Srbiji postoje osobe koje se veoma odgovorno i ozbiljno bave „kvir problematikom“, te da je ovakav kurs danas moguće održati u Srbiji poštujući akademski standard, koristeći ovo „otvoreno“ znanje kao još jedan instrument borbe u političkoj emancipaciji LGBT* zajednice, te kvir osoba uopšte (heteroseksualci, takođe, mogu odstupati od heteronormativnosti i biti kvir).

Politika

Konačno, posredstvom navedenih projekata uspeli smo da stupimo i u polje politike. Jedan od gostiju kvir studija bio je sociolog Slobodan Antić, urednik uticajnog glasila Nova srpska politička misao (NSPM), sa kojim sam i polemisao posredstvom internet portala (Peščanik, NSPM). Po sopstvenoj izjavi, od kada je postignuta saradnja sa njim, pa sve do danas, promenio je mišljenje o homoseksualnosti – ako mogu da kažem, postao je „manje homofobičan – ne koristi više termin „homoseksualizam“ itd. Možemo reći da je ovaj gest rezultovao ne samo pukim uspostavljanjem dijaloga sa desnom političkom opcijom, već da je jedan od ključnih ideologa ove pozicije, izmenom stava, afirmativno uticao i na sopstvenu, mnogobrojnu čitalačku publiku. Kao opipljivi rezultat toga, njegova studija objavljena prošle godine, *Moć i seksualnost: sociologija gej pokreta*⁹ predstavlja daleko balansiraniju analizu savremene LGBT* emancipacije u odnosu na njegove prethodne tekstove i uopšte istupanja u javnosti, gde Antić odustaje od ideje „gej agende“ iz senke nekakvog lobija koji ima „tajni plan za uspostavljanje dominacije“, te taj diskurs eksplicitno odbacuje i smešta u domen pseudonaučnih teorija zavere.

Brošura *LGBT populacija i Parada ponosa*,¹⁰ na osnovu ankete i sociološkog istraživanja stavova, pokazala je da je težak socijalni položaj na drugom mestu u hijerarhiji onoga što opterećuje LGBT*

9. Izdavač Sociološko društvo Republike Srpske, Pale, 2014.

10. Uredio Aleksandar Stojaković. Izdavač Centar za kvir studije, Beograd, 2014. Publikacija dostupna na internet adresi: http://issuu.com/centarza-kvirstudije/docs/parada_ponosa_i_lgbt_populacija/1

zajednicu u Srbiji (96%) – odmah iza nasilne diskriminacije (97%). Imala je i dobar prijem u domaćim medijima koji su detaljno izvestili sa promocije održane u Kulturnom centru REX u Beogradu krajem 2014. godine. Time je, čini se, ostvaren i indirektan politički uticaj u smislu „normalizacije“ Prajda, te njegovog prihvatanja kao „običnog“ događaja koji više nužno ne mora izazivati političku tenziju i završavati u radikalnom nasilju. Ne bismo taj uticaj preценjivali: vidimo ga kao mali, ali važan deo opštih napora organizovanog dela LGBT* scene u pravcu postepenog i dugotrajnog smanjenja homofobije. Takođe, organizacioni odbor Parade ponosa – uključen u ovo predstavljanje – uvideo je da jeste potrebno adresirati i klasni problem, te smo stava da je ova aktivnost, između ostalih, rezultovala otvaranjem te manifestacije za levi diskurs, manifestovano anti-kapitalističkim govorom Marije Perković na Prajdu 2015, gde se citira, između ostalih, i Klara Cetkin. Nakon toga, usledio je „razgovor sa zajednicom“ u KC Gradu u Beogradu, gde je nastavljena debata o tome da li Prajd može prerasti u levo orijentisanu manifestaciju, te se distancirati od dominantne neoliberalne politike (u čijim se okvirima, svestan toga ili ne, odigravao).

Zaključak

Centar za kvir studije (CKS) je za pet godina rada otvorio prostor za temeljno proučavanje kvir teorije kroz tri dominantne aktivnosti: (1) *izdavanje časopisa*, (2) *održavanje predavanja* i (3) *sprovođenje istraživanja*, nudeći besplatno i lako dostupno znanje (javne tribine, deljenje/dostupnost izdanja na internetu), udaljavajući se od *politika identiteta*, te uvodeći na domaću

LGBT* scenu pitanja klase, rasizma, islamofobije, dovodeći ih u vezu sa diskriminacijom na osnovu seksualne orijentacije i rod-nog izraza. Smatramo da ovo predstavlja istovremeno i nastavak nekih prethodnih napora – kao što je bila delatnost kolektiva Queer Beograd, na primer. Međutim, smatramo da je to ujedno i *prelom* ka izlasku iz standardnog, mejnstrimizovanog LGBT* aktivizma, kakav je dominantan danas u Srbiji – čiji značaj i do-mete ne potcenjujemo – a koji jeste uspeo da za dvadeset godina svoje istorije učini značajne pomake kada je u pitanju smanjenje diskriminacije tzv. seksualnih manjina.

MARIO KNEŽEVIĆ, diplomirani politikolog i aktivista za prava seksualnih radnica i radnika. Od 2004. godine radio je kao outreach radnik na programima smanjenja štete i kao član edukativnog tima JAZAS-a, a od 2009. je menadžer drop in centra JAZAS-a. Trenutno je vršilac dužnosti direktora NVO Sloboda prava.

Mario Knežević

Aktivizam za prava seksualnih radnica/ka u Srbiji

„Želimo da predstavimo kakav je naš svakodnevni život, kakve probleme doživljavamo, koje niko ne vidi i o kojima ni sa kim ne možemo da pričamo, osim između sebe. Kada se obratimo policiji, kada nas pretuku na ulici ili u stanu, retko se bilo kada nešto reši, pa ni za Merlinku ništa nisu uradili, šta ja da tražim onda?! A kome da se žalim kad me policajac udari? Istim njima?! Da budem srećna kada prijavim nasilje da ne odem u zatvor, da slušam priče: ko te terao bre da radiš, dobila si šta si tražila, ma ajde kako tebe da siluju i slične gluposti?! Ne želim više tako da živim, hoću da me vide, da ljudi znaju da smo mi ljudi, žene, transice, koje valjda imaju neka prava, ako već i nemamo drugog izbora... Zato hoću da napravimo nešto, da mi ispričamo našu priču, ali ko će to razumeti...“

OVO SU REČI zabeležene tokom jedne od grupa samopomoći namenjenih pružanju podrške seksualnim radnicama u *drop in* centru NVO JAZAS-a 2010. godine. Nakon četiri godine terenskog rada sa seksualnim radnicama na beogradskim ulicama, NVO JAZAS je 2008. godine otvorio prvo svratište za seksualne radnice u Srbiji. Otvaranje *drop in*

centra vođeno je idejom da same seksualne radnice dobiju prostor u kome će moći, otvoreno i bez straha, uz podršku stručnog tima terenskih radnika/ca JAZAS-a, da pričaju o svojim problemima i da svi zajedno pokušamo da promenimo nešto. Iz ove inicijative je 2011. godine iznikla organizacija *Sloboda prava*, prva i jedina organizacija u Srbiji koju vode seksualne/i radnice/ci uz podršku tima aktivista/kinja, i koja se zalaže za unapređenje ljudskih prava osoba koje se bave seksualnim radom.

O seksualnom radu i trgovini ljudima

Usvajanje termina *sex work* (seksualni rad) od strane zajednice seksualnih radnica/ka je predstavljao pokušaj da se konačno raskine sa viševjekovnim pritiskom i predrasudama koji taj termin izaziva i skrene pažnja na nepoštovanje ljudskih prava i veliko nasilje s kojim se zajednica suočava. Izraz je 1978. godine prvi put upotrebila aktivistkinja za prava seksualnih radnica, Kerol Li. Nakon objavljivanja njene antologije *Sex Work: Writings By Women In The Sex Industry in 1987*, upotreba izraza „seksualni rad“ i „seksualna radnica/ik“ se dosta proširila, a danas se sve češće koristi u akademskim publikacijama, u organizacijama civilnog društva koje se bave građanskim i ljudskim pravima i međunarodnim organizacijama, od kojih su najznačajnije: *Svetska zdravstvena organizacija*, *Međunarodna organizacija rada*, većina agencija *Ujedinjenih nacija*¹, a izraz se nalazi i u Oksfordskom rečniku engleskog jezika i Merijem Webster rečniku. Od 2006. UNAIDS reč „prostitucija“ koristi isključivo u slučajevima maloletnih osoba,

1. UNAIDS, UN Women, UNICEF, UNODC itd.

a od 2008. za sve ostale oblike koristi se pojam „komercijalni seksualni rad“. Globalna komisija za HIV/AIDS podržava upotrebu termina „seksualni rad“. UNAIDS u svom terminološkom vodiču za 2015. godinu pravi jasnu razliku između seksualnog rada i prostitucije. Pod izrazom „prostitucija“ podrazumeva se da je to seksualna eksploatacija dece, jer maloletna lica ne mogu biti uključena u odnos koji podrazumeva neku vrstu „prodaje seksualnih usluga između odraslih osoba“, dok za punoletne osobe UNAIDS preporučuje termin „seksualni rad“ ili „prodaja seksualnih usluga“. Seksualni rad se definiše kao seksualni odnos između žena, muškaraca i transrodnih punoletnih osoba, starijih od 18 godina, sa obostranim pristankom, koji zauzvrat dobijaju novac ili neku drugu vrstu nadoknade za pružene usluge.

Razne društvene konzervativne grupe, kao i feminističke organizacije, pojam „seksualni rad“ smatraju legitimacijom kriminalne aktivnosti tj. eksploatacije žena, koje smatraju žrtvom

muškog nasilja, te se s tog osnova suprotstavljaju seksualnoj industriji. U ovakvim okruženjima svaki seksualni rad se (pogrešno) poistovećuje sa **trgovinom ljudima**, čime se seksualne radnice postavljaju u položaj žrtve i, kao takve, trpe zakonske posledice. Ovakva situacija je prisutna u zemljama tzv. švedskog modela, po kojoj je, u teoriji, dekriminalizovana prodaja seksualnih usluga, ali kriminalizovana kupovina. U praksi, prema podacima svih organizacija seksualnih radnica koje rade u takvom zakonskom okruženju, kao i raznih nezavisnih istraživanja, još više je otežan njihov slobodan izbor da se bave seksualnim radom. Izjednačavanje seksualnog rada sa trgovinom ljudima u zemljama švedskog modela, a i šire, nanosi veliku štetu naporima seksualnih radnica za dekriminalizacijom seksualnog rada. Uporno se prenebregava činjenica da seksualne radnice slobodno biraju da se bave tim poslom, i konstantno se tvrdi, od strane feminističkih organizacija, da je seksualni rad u stvari muško nasilje nad ženama, pri tom nemajući u vidu muške i trans seksualne radnice. Organizacije seksualnih radnica i radnika osuđuju sve oblike trgovine ljudima, kao i prostituciju maloletnih lica, i smatraju da će se jedino dekriminalizacijom seksualnog rada jasno razdvojiti problemi koji nastaju iz mešanja ovih pojmova.

„Kada se baviš seksualnim radom, smatraš ga poslom jer njim kupuješ hranu, plaćaš račune, školovanje. Kada bi bio dekriminalizovan i ukoliko bi se neko opredelio da se bavi seksualnim radom u bezbednom okruženju, mislim da bi to bio dobar posao. Rad je razmena fizičke ili mentalne aktivnosti. Njime plaćam račune, obdanište, zdravstvenu

zaštitu za porodicu... To je profesija i njome sam se bavila u ilegalnom i legalnom okruženju, a iskustva iz ta dva različita konteksta su bila veoma, veoma različita.“²

Naomi Akers, seksualna radnica iz Washington-a,
na Međunarodnoj AIDS konferenciji u Vašingtonu.

„Svi mi, sa izuzetkom bogatih i nezaposlenih, uzimamo novac za korišćenje naših tela. Profesori, fabrički radnici, pravnici, operski pevači, prostitutke, doktori, zakonodavci - svi mi radimo razne stvari s delovima našeg tela, a zauzvrat primamo platu. Neki ljudi su dobro plaćeni, a neki ne; neki imaju relativno visok nivo kontrole nad svojim radnim uslovima, a neki malo kontrole; neki imaju mnogo mogućnosti za zaposlenje, a neki vrlo malo. Neki su društveno stigmatizirani, a neki ne“³.

Marta Nusbaum, savremena američka filozofkinja.

Seksualni rad u Srbiji - pravna regulativa

U nastavku se nalazi kratak pregled našeg zakonodavstva vezanog za seksualni rad. Ono što je kuriozitet našeg zakonodavstva jeste da Zakon o remećenju javnog reda i mira, koji je prekršajni zakon i podrazumeva sankcionisanje novčanim kaznama, jedino u članu 14, koji sankcioniše bavljenje seksualnim radom,

2. *The oldest profession: Is sex work, work?* AIDS 2012, Washington D.C. Kaiser family foundation – prevod autora

3. Martha Nussbaum, *Sex and Social Justice*, 1999

predviđa zatvorsku kaznu, čime efektivno smatra seksualni rad krivičnim delom.

U Srbiji se prostitucija spominje u Krivičnom zakonu i Zakonu o remećenju javnog reda i mira. Bavljenje prostitucijom se tretira kao prekršaj i sankcionisano je Zakonom o remećenju javnog reda i mira⁴. Naime, čl. 14 ZORJRM propisano je da „onaj ko se odaje prostituciji i ko ustupa prostorije radi prostitucije kazniće se kaznom zatvora od 30 dana. Ko maloletnom licu ustupa prostorije radi bavljenja prostitucijom kazniće se zatvorom do 60 dana”. Radnja izvršenja prekršaja je bavljenje prostitucijom, što se ne može smatrati izvršenjem prekršaja, jer osoba kojoj se stavlja na teret ovako definisan prekršaj ne može dokazati svoju nevinost. U zakonodavstvu Srbije ne postoji termin šta se podrazumeva pod prostitucijom, niti šta predstavlja izvršenje dela.

Navedena definicija prekršaja omogućava improvizacije kod primene i sankcionisanja, što dovodi do diskriminacije i ugrožavanja osnovnih ljudskih prava manjinskih grupa, bilo žena, muškaraca ili transrodnih osoba (npr. pravo na slobodu kretanja, pravo na slobodu mišljenja, itd.).

U praksi, ovako neprecizno definisan način izvršenja dela dovodi do toga da su osobe osuđivane bez dokaza da su izvršila prekršaj. Termin „odaje prostituciji“ ne predstavlja konkretnu radnju u vremenu i prostoru, čije bi se izvršenje moglo dokazivati.

U praksi, osobe koje su se bavile prostitucijom su privođene i kažnjavane samo zato što su se zatekle na mestu (ulici, parku) koje je u institucijama (policiji i sl.) označeno kao mesto gde

4. Skraćeno - ZORJRM

se skupljaju prostitutke. Bez ikakvog dokaza, samo zato što su sedele na klupi, šetale se ili išle ka svojoj kući trotoarom, bile su osuđivane na 15 do 30 dana zatvora. U sudskim odlukama je navođeno kao dokaz da su kod sebe imale 2-3 kondoma (sa navođenjem marke kondoma). Kriminalizacija kondoma je do pre dve godine bila veoma učestala pojava na beogradskim *hot spotovima*. Nažalost, ovakvo tretiranje kondoma, kao jedinog efikasnog sredstva prevencije od polnih infekcija, je veoma česta praksa policije, ali većinom u afričkim i azijskim zemljama⁵. U nekim sudskim presudama osobe su osuđivane na osnovu toga što su ranije bile osuđivane zbog bavljenja prostitucijom, kao i zato što su, navodno, prema iskazu policije, zaustavljale vozila i nudile svoje usluge, pritom ne navodeći ni jedan dokaz npr. navođenje registarskog broja automobila, saslušanje vozača automobila i sl.

U praksi je, zbog odavanja prostituciji, u najvećem procentu osuđivan najsiromašniji sloj građana/ki, koji ima najmanji pristup obrazovanju i nema mogućnosti da koristi svoja prava koja su garantovana domaćim-domicilnim tj. nacionalnim, ali i međunarodnim propisima.

U Krivičnom zakonu RS, članom 184 st. 1. i 2. sankcionisano je posredovanje u vršenju prostitucije. Prema našem zakonu, bavljenje prostitucijom je zabranjeno, sa uspostavljenom pravnom razlikom u definisanju vrbovanja, posredovanja, nagovaranja i namamljivanja ženskih osoba na prostituciju. Većina navedenih dela su iz glave XII Krivičnog zakona Republike Srbije

5. *Criminalizing condoms-how policing practices put sex workers and HIV services at risk in Kenya, Namibia, Russia, South Africa, the United States and Zimbabwe*, Open Society Foundation, 2011.

- Dela protiv dostojanstva ličnosti i morala (silovanje, protivprirodni blud, posredovanje, podvođenje).

O JAZAS-u

Od 2004. JAZAS počinje sistematski da se bavi pitanjima seksualnog rada, pošto su osobe koje se bave seksualnim radom identifikovane kao populacija koja nije pokrivena bilo kakvim preventivnim aktivnostima iz oblasti javnog zdravlja. Holandska fondacija za kontrolu polno prenosivih bolesti - SOAAIDS, koju je holandsko Odeljenje ministarstva spoljnih poslova za društvenu transformaciju - MATRA izabralo za implementatora projekta i podržalo inicijativu JAZAS-a i partnerske organizacije HESED iz Bugarske. U isto vreme je preko *Imperijal Koledža* iz Londona pokrenut rad sa *indoor* populacijom seksualnih radnica i radnika. Osnovni cilj projekta je bila prevencija HIV/AIDS-a i ostalih polno prenosivih infekcija među seksualnim radnicama/ima, izgradnja kapaciteta i poboljšanje profesionalnih kompetencija u prepoznavanju značaja i unapređenju saradnje između zdravstvenog, socijalnog, zakonodavnog i policijskog sektora, s jedne, i nevladinog sektora, s druge strane, što je trebalo da doprinese implementaciji efikasnih pristupa u HIV/PPI prevenciji među seksualnim radnicima/ama. Ciljne grupe su bili/e seksualni radnici/e, makroi, vlasnici/e javnih kuća i noćnih klubova, *peer edukatori*, zdravstveni, socijalni radnici/e, MUP, donosioci odluka, predstavnici/e institucija koje se bave socijalnom i zdravstvenom zaštitom. Projekat je počeo višesećnom selektivnom obukom *outreach* timova, koju su vršili treneri iz Holandije i Bugarske. Izabrano je i obučeno 6 timova,

odnosno 12 *outreach* radnika/ca koji/e od tada redovno izlaze na ulične i *indoor* terene. *Outreach* aktivnosti su se sprovodile na više uličnih i nekoliko *indoor* lokacija u Beogradu i Pančevu.

Budući da nije bilo relevantnih podataka o slici uličnog seksualnog rada u Beogradu, organizovano je početno istraživanje procene potreba, koje su *outreach* timovi radili na terenu od decembra 2004. do januara 2005. godine, na populaciji od 101 seksualne radnice/ka, popunjavanjem upitnika koji je, pored opštih podataka, uključivao i pitanja o pružanju usluga, znanjima i veštinama, merama zaštite, korišćenju droga, iskustvu sa policijom i pravosuđem. Prosek starosti ispitanica i ispitanika je od 19-34 godine, a najzastupljenija populacija je od 22-27 godina. To su osobe sa relativno niskim obrazovnim statusom, u dve trećine slučajeva žive u porodičnom okruženju, a jedna trećina ima i maloletnu decu. Jedna četvrtina ispitanika/ca nalazi mušterije preko oglasa. Polovina ispitanih je imalo jedan ili više abortusa, uglavnom urađenih van državnih zdravstvenih ustanova, dok je polovina imala kontakt sa policijom i više je puta prekršajno kažnjavana.

Nedostatak kapaciteta seksualnih radnica za samoorganizovanjem je uslovljen njihovim slabim socijalnim položajem i obrazovnim statusom, kao i represivnom zakonskom regulativom. Osim neuspelog pokušaja osnivanja sindikata iz 2001. godine do 2004. i pokretanja programa smanjenja štete JAZAS-a „Snaga je u prevenciji“, nije bilo organizovanog odgovora nevladinog sektora.

Outreach timovi JAZAS-a

Terenske - *outreach* aktivnosti od 2004. sprovodi 6 timova/parova *outreach* radnika koji u muško-ženskom paru izlaze na terene, bilo sami ili po dogovoru sa lekarskim timom u mobilnoj medicinskoj jedinici. Neosudjujući i iskren pristup timova u komunikaciji sa seksualnim radnicama/ima postepeno je izgradio odnos međusobnog poverenja, na osnovu koga je bilo moguće nadograditi planirane aktivnosti na prevenciji HIV-a i polno prenosivih infekcija. Na početku izlazaka na terene, *outreach* timovi zatekli su mnogobrojne probleme koji su seksualne/i radnice/ke efektivno stavljali u poziciju građana/ki drugog reda. Svakodnevno prisutno nasilje i nepoznavanje sopstvenih prava i obaveza su najveći identifikovani problemi na terenu, što je dovelo do širenja aktivnosti i dodatnih edukacija tima u pružanju pomoći iz te oblasti. Problemi u regulisanju ličnih dokumenata, tj. strukturno nasilje, za posledicu ima ogromnu stigmatu i autostigmatu i netraženje bilo kakve pomoći od države. Svemu tome doprinosi i nizak obrazovni status. Osnova preventivnih aktivnosti s kojima je JAZAS počeo program smanjenja štete je bio upotreba kondoma kao glavnog preventivnog sredstva u prevenciji HIV-a, ali je u praksi zabeležena kriminalizacija upotrebe kondoma. Posedovanje tri kondoma MUP tretira kao dovoljan dokaz za privođenje i dalje procesuiranje seksualnih radnica/ka po članu 14. Zakona o javnom redu i miru, za izvršenje prekršajnog dela odavanja prostituciji. To je *outreach* timove stavilo pred problem razvijanja drugačijeg pristupa nastavku preventivnih aktivnosti. Mukotrpnim radom na osnaživanju zajednice seksualnih radnica/ka na poznavanju sopstvenih prava iz oblasti zdravstvene zaštite i primeni tog znanja,

kao i podnošenjem žalbi protiv presuda u kojima se kondom navodi kao dokaz su najznačajniji rezultati projekta.

Tokom poslednje dve godine projekta smanjio se, zahvaljujući aktivnostim pravnog tima, broj privođenja prema tom osnovu. Rešavanje problema korišćenja kondoma otvorilo je vrata radu na upoznavanju sa ljudskim pravima, ali i pravima i obavezama koje kao građani i građanke imaju. Policijska praksa kriminalizacije kondoma je veoma štetna po programe smanjenja štete i prisutna je u velikom broju zemalja u svetu.⁶

Iako je, tokom Dekade Roma, građanima i građankama romske nacionalnosti olakšano dobijanje zdravstvenog osiguranja, iskustva JAZAS-a pokazuju da se ostvarivanje zdravstvenog osiguranja za ranjive grupe otežava preteranom birokratizacijom u pojedinim filijalama, nefleksibilnošću zaposlenih, nedovoljnim senzibilitetom rukovodećih struktura i krajnje slobodnim tumačenjem prava određenih zakonom. Diskriminatorni stav državnih službenika u komunikaciji sa ranjivim grupama je još jedan od važnih faktora koji udaljavaju od traženja svojih prava one kojima je pomoć najpotrebnija. Budući da je većina uličnih seksualnih radnica/ka JAZAS-a romske nacionalnosti, sama nacionalna pripadnost predstavlja najveću prepreku u ostvarivanju prava na zdravstveno osiguranje. Jedno od zabeleženih informacija koje smo dobili/e jeste i da „nadležni“ smatraju da Romi imaju i previše prava u odnosu na opštu populaciju. Zabeležena proizvoljnost u donošenju odluka veoma je prisutna na svim nivoima odlučivanja u filijalama centara za zdravstveno osiguranje u Beogradu.

6. Ibid.

Otvaranjem Centra podrške - *drop in* centra 2008. godine, terenske aktivnosti su podignute na viši nivo. Centar podrške je pružio bezbedan prostor za rad više timova na pružanju saveta i pomoći iz oblasti pravne i socijalne zaštite, za organizovanje i obuku *peer edukatora* za vođenje grupa samopomoći, kao i za usluge frizera, učenje engleskog jezika, kompjuterskog i literarnog opismenjavanja, kao i časova fitnesa. Takođe smo edukovali i buduće *outreach* timove u sklopu projekata drugih nevladinih organizacija, koji su pokrenuti u ostalim gradovima Srbije, zahvaljujući sredstvima Globalnog fonda za HIV/AIDS i malariju. JAZAS-ov cilj je bio da *peer edukatorke* izgrade kapacitete i imaju glavnu reč u radu Centra, u čemu smo uspeali, i smatramo ga našim najvećim uspehom. Iskustvo *peer edukatora* i edukatorke iz prve ruke nam je pomoglo u promociji Centra u zajednici seksualnih radnica i radnika. Zahvaljujući tome, do 2015. godine pružili/e smo preko 1800 usluga za oko 450 seksualnih radnica i radnika u Beogradu.

Od 2011. godine i nastankom *Sloboda prava* aktivnosti se postepeno prenose na *peer tim* JAZAS-a, uz rad na jačanju kapaciteta organizacije za samostalno vođenje aktivnosti. Sa prestankom finansiranja od strane Globalnog fonda jula ove godine, *Sloboda prava* je preuzela aktivnosti vođenja *outreach* rada i vođenja Centra. Dug put koji je počeo izlascima na terene, upoznavanja, zbližavanje i edukacije budućih lidera/ki zajednice seksualnih radnica/ka i njihovo samostalno vođenje organizacije zaokružilo je ceo proces osnaživanja i time je prestalo dalje angažovanje JAZAS-a u ovoj oblasti.

Iskustva aktiviste za prava seksualnih radnica/ka

Tokom svih ovih godina radili smo i radimo na rešavanju problema koji utiču na svakodnevni život seksualnih radnica/ka. Dobijanje mesta prebivališta, zdravstvene knjižice, prava na materijalnu pomoć, pomaganje našim sugrađanima/kama da postanu vidljivi/e, kao građani/ke, koji/e nisu više meta policijskog i svakog drugog nasilja i maltretiranja, postaje borba sa vetrenjačama, sa sistemom koji ne omogućava, a ni olakšava, već aktivno diskriminiše i krši ljudska prava osoba koje se bave seksualnim radom. Ta borba je, iako retko, imala i svoje uspehe. Nakon četiri godine rada, desio se trenutak kada je naša *peer edukatorica* rečima sa početka teksta odlučila da promeni nešto u svom životu, radi sebe i svih nas koji im pomažemo... Ona i ostale *peer edukatorke* artikulisale su ideju o stvaranju prve nevladine organizacije koju vode seksualne/i radnice i radnici u Srbiji, koja je, uz podršku tima, 2011. pretočena u delo registrovanjem NVO *Sloboda prava*.

O Slobodi prava

Sloboda prava osnovana je 2011. godine na inicijativu *peer edukatorke* – voditeljki grupa samopomoći u okviru JAZAS-a. Organizaciju vode seksualne/i radnice/i, uz podršku aktivista/kinja za prava seksualnih radnica/ka. Glavni ciljevi organizacije su zaštita ljudskih prava osetljivih grupa i pružanje podrške sa fokusom na osnaživanju i poboljšanju položaja seksualnih radnica i radnika u borbi za zaštitu sopstvenih prava, podizanje svesti javnosti i donosilaca odluka o problemima nasilja i diskriminacije

prema seksualnim radnicima/ama u Srbiji, sa krajnjim ciljem dekriminalizacije seksualnog rada.

Tokom projekata fokus je na pružanju podrške i jačanju zajednice, dokumentovanju slučajeva nasilja i diskriminacije i javne akcije za senzibilizaciju društva za probleme seksualnih radnica/ka. *Sloboda prava* je prepoznata u međunarodnoj zajednici organizacija i mreža seksualnih radnica kao organizacija koja samostalno, od strane seksualnih radnica, sprovodi svoje aktivnosti. Do sada smo realizovali nekoliko projekata koje je podržao OSI, Trag fondacija i Red Umbrella Fund, te smo sarađivali sa NVO JAZAS, ASTRA, UNAIDS-om i organizacijom Gayten-LGBT na monitoringu nasilja nad trans seksualnim radnicama.

Ta ideja je za njih i nas, koji smo učestvovali i pomagali u tom procesu, promenila sve.

Odjednom je pružanje podrške, saveta, preraslo u ideju sa jasnom vizijom i jasnim ciljem: „Hoćemo da se vidimo u javnosti, da napravimo predstavu, da im pričamo šta nas boli... hoćemo da pomognemo našim kolegicama i kolegama.“

Aktivistički duh seksualnih radnica se te, 2011. godine, probudio, i to kako...

Ta inicijalna ideja o izlasku u javnost je dovela do njihovog povezivanja, preko JAZAS-ovog tima, sa koreografom, producentom, dramaturgom i fotografom.

Osnovna ideja je bila da se udruženim radom učesnika/autora kroz pokret, reč i koreografiju stvori „baletska“ minijatura, koja će učestvovati na konkursu za koreografske minijature Narodnog pozorišta u junu 2011. Pošto je na konkursu odbijena, prvobitna ideja se promenila, došlo je do razočarenja nekih članova/ica i rasipanja tima, iz čega je nastao projekat „Iza ogledala“, kabare u

kojem je kroz životne priče dve trans seksualne radnice ispričana i ispevana sva težina svakodnevnice s kojom se trans seksualne radnice u Srbiji suočavaju. Predrasude, diskriminacija, nasilje, svakodnevno nasilje, intenzivno i sveprožimajuće, prepliću se kroz tri glavne teme: seksualni rad, rodni identitet i izolaciju.

Kroz formu kraće, Gocine naracije, praćene numerom koju je izvodila Kaća, pevajući i pričajući o sebi, svojim kolegincama, težini svakodnevnog života zbog posla kojim se bave i mržnjom zbog toga što su „drugačije“, njih dve na sceni dočaravaju svu težinu problema koje doživljavaju. Policijska brutalnost, neostvarene ljubavi, samoće i ponovni počeci, odgajanje rođake u velikom gradu, priče koje se na kraju sažimaju kroz sopstvenu interpretaciju pesme „Ja sam samo nežna žena“, dalo je drugačiji, ljudski ton, ali sa srećnim krajem, koja nikoga u publici nije ostavila ravnodušnim. Ovaj projekat je pratio i dokumentarni film *Ja, kada sam bila klinac, bila sam klinka*, koji prati jednu od protagonistkinja predstave u svakodnevnom životu, a koji je za beležio značajan međunarodni uspeh na raznim festivalima.

Ova predstava izvedena je 6 puta u KC Rex i jednom u Makedoniji, videlo ju je i zapamtilo 700 ljudi, iako je bila veoma slabo medijski praćena.

Sloboda prava je nakon ovog prvog kreativnog iskoraka nastavila da radi na jačanju sopstvenih kapaciteta, na svakodnevnom problemima seksualnih radnica, zaštiti njihovih ljudskih prava i pružanju podrške, sa fokusom na osnaživanju samih seksualnih radnica i radnika u borbi za zaštitu sopstvenih prava. Naš cilj ostaje podizanje svesti javnosti i donosilaca odluka o problemima nasilja i diskriminacije prema seksualnim radnicima u Srbiji, sa krajnjim ciljem depenalizacije/dekriminalizacije seksualnog rada.

Tim je narastao, neki novi ljudi su došli, drugi su otišli, i ono na što smo posebno ponosni, naš prvi projekat, „Iza ogledala“, je iznedrio par aktivista i aktivistkinja koji sada rade na poboljšanju prava svoje zajednice ili kao aktivisti za prava transrodnih osoba, i pružaju pozitivan primer i ostalim seksualnim radnicima da se više aktivistički angažuju.

Međutim, urgentnost rešavanja hitnih situacija nasilja stavlja angažovanje na vidljivosti u javnosti u drugi plan. Obeležavanjem 17. decembra - Međunarodnog dana borbe protiv nasilja nad seksualnim radnicama i radnicima, istupamo u javnosti organizovanjem prvog *Marša crvenih kišobrana 2014* u Beogradu i izvođenjem *flesh mobova* i drugih akcija usmerenih na mlade. Tog dana okupljamo zajednicu seksualnih radnica i radnika i razgovaramo sa svima ostalima koje interesuje realna slika seksualnog rada. Prisećamo se nastradalih seksualnih radnica i radnika uz razgovore sa zainteresovanom publikom i prikazivanjem angažovanih filmova o ljudskim pravima u seksualnom radu. Ovo je prilika kada uključujemo nove članove tima u razgovore sa javnošću i jačamo kontakte sa organizacijama koje nas podržavaju.

Naše aktivnosti smo od početka usmerili na zaštitu ljudskih prava, pružanje pomoći u slučajevima nasilja kroz dokumentovanje i izveštavanje o slučajevima nasilja i diskriminacije, pružanju pravne podrške i savete, psihološku podršku. Uz to pružamo i podršku iz oblasti socijalne zaštite, jačanja zajednice i radimo na njenom zbližavanju radi dobijanja što šire podrške za rešavanje njenih problema. Neprestana izloženost nasilju za posledicu ima razvijanje simptoma PTSP-a, nepoverenje seksualnih radnica u pristupu pravdi i autostigmatu koja predstavlja veliku prepreku za naš tim. Svakodnevno beležimo nasilje od

strane klijenata i policije - oduzimanje novca, nasilje u zajednici, porodici – i pružamo direktnu podršku žrtvama nasilja. Do informacija se dolazi kako direktno od strane korisnika/ca, tako i posredno od strane parnjačkih edukatora koji tokom razgovora na terenima ili u *drop in* centru dolaze do veoma čestih slučajeva diskriminacije koje sama zajednica ne percipira kao takvu, jer su toliko prisutan deo svakodnevice, do te mere da je najčešći način borbe nepričanje o toj temi i njeno potiskivanje. Seksualne radnice veoma retko imaju mogućnosti adekvatne podrške u traženju pravde. Skoro nepostojeći rešeni slučajevi u njihovu korist, dugo trajanje procesa i nepoznavanje procedura i birokratskog jezika predstavljaju naše najveće izazove za prevazilaženje. Za sada imamo dva *outreach* para seksualnih radnica koji izlaze na terene i pružaju savete i podršku, uvek uz pratnju iskusnih *outreach* radnika iz Jazas-a. Podrška drugih organizacija i pojedinaca iz drugih institucija je i dalje neophodna, jer je proces izgradnje kapaciteta složen i dugotrajan.

Kuda dalje?

Sloboda prava sprovodi različite aktivnosti - radimo na podizanju svesti o problemima seksualnih radnica i radnika, naši aktivisti/kinje učestvuju na međunarodnim konferencijama, sarađujemo s drugim nevladinim organizacijama i međunarodnim mrežama koje nam pružaju podršku, kao što su SWAN, NSWP i UNAIDS. Jačanje zajednice seksualnih radnica i radnika, uz predstavljanje slučajeva nasilja javnosti i relevantnim državnim organima i pojedincima predstavlja prvi naredni korak za koji se pripremamo. Takođe, jedan od naših najvažnijih zadataka u

budućnosti predstavlja menjanje neodrživih i zastarelih zakona koji regulišu seksualni rad tako da budu u skladu sa preporukama organizacije Amnesty international, odnosno tako da podržavaju dekriminalizaciju kao model za koji su se seksualne radnice/i sami/e opredelili/e.

Prava, a ne nasilje!

MILAN ĐURIĆ / AGATHA, LGBTIQ aktivista/kinja iz Beograda. Započeo rad u prvoj organizaciji za prava lezbejki i gej muškaraca – Arkadia, kao i u mirovnim organizacijama. Između ostalog, radio/la u školi sa slepom i slabovidom decom, potom u Romskom kulturnom centru, i kao saradnik međunarodnih organizacija (rad za mirovni centar Glencree u Irskoj). Osnivač/ica organizacije Gayten-LGBT i LGBTIQ SOS telefona, jedan od organizatora/ki Prajda 2001. godine, koautor/ka i voditelj/ka prve queer radio emisije „Veče sa... Gayming – queer radio magazin“, Radio 202, (Heimdahl International Award), prva zvanična drag kraljica u Srbiji, Viva la Diva (kao članica kolektiva Queer Beograd nastupi na festivalima u zemlji i inostranstvu), inicijator/ka različitih grupa podrške i programa višestruke diskriminacije (trans, Romi/kinje LGBTIQ), učestvovao/la u realizaciji različitih istraživanja, autor/ka različitih stručnih i drugih tekstova, poezije, proze, prevoda, rad na kreiranju različitih modela zakona, član/ica Saveta za rodnu ravnopravnost Zaštitnika građana Republike Srbije.

Milan Đurić/Agatha

Stvaranje Getena

"The Gethenians do not see one another as men or women. This is almost impossible for our imaginations to accept. After all, what is the first question we ask about a newborn baby?there is no division of humanity into strong and weak halves, protected/protective. One is respected and judged only as a human being. You cannot cast a Gethnian in the role of Man or Woman, while adopting towards 'him' a corresponding role dependent on your expectations of the interactions between persons of the same or opposite sex. It is an appalling experience for a Terran."

Ursula K. Le Guin, *The Left Hand of Darkness*

"I was beginning to understand something about normality. Normality wasn't normal. It couldn't be. If normality were normal, everybody could leave it alone. They could sit back and let normality manifest itself. But people-and especially doctors-had doubts about normality. They weren't sure normality was up the job. And so they felt inclined to give it a boost."

Jeffrey Eugenides, *Middlesex*

U OVOM RADU POMENUĆU SAMO NEKE, jer je naravno nemoguće pomenuti sve važne momente iz lične perspektive koji su otvarali prostor za osobe čiji su identiteti i egzistencija obeleženi poslednjim slovom, u poslednje vreme, svetski opšteprihvaćenog akronima LGBT, uz vremenom pridodata IQ i A...

Leta 1986. je bilo gotovo nezamislivo da se u javnom prostoru Srbije pojave osobe koje su se identifikovale kao trans, ili lezbejke, gej muškarci... Ali upravo to se desilo, zaslugom nekih hrabrih i upornih ljudi iz Doma omladine, kao i Ljube Stojića, poznatog novinara i psihologa, koji je prethodno vodio seriju tribina na temu seksualnosti u Studentskom kulturnom centru, Lepe Mladenović, lezbejke i feminističke aktivistkinje, i Vjerana Miladinovića – Merlinka. Tribina na kojoj su govorili se zvala „Pravo na različitost“, a Lepa i Merlinka su bile jedine dve osobe koje su posle mesec dana traganja organizatori uspeali da nađu kako bi govorile o homoseksualnosti u prvom licu. Po rečima Lepe Mladenović, Vjeran je tada retko koristio svoje drugo ime Merlinka, ali je o sebi govorio u muškom i ženskom rodu, i svojim iskustvima kao transvestite i seksualnog/e radnika/ce. Kako je Lepa isticala, sala je bila prepuna, tenzija velika, ali je Merlinka probijala zidove predrasuda svojom autentičnošću, iskrenošću, šarmom, te su reakcije i pitanja publike bile dobronamerne i blagonaklone, čak i kada je Merlinka opisivala svoja iskustva koja su zalazila u duboko tabuiziranu sferu seksualnog rada. Ova tribina je svakako imala istorijski značaj, otvarajući put svim kasnijim aktivističkim, političkim organizovanjima i izlasku iz senke osoba koje se nisu uklapale u heteronormativnu cis matricu. Merlinka se tokom narednih godina relativno često

pojavljivala u javnosti, a njena ličnost i iskustva su ovaploćivala mnogostrukost i složenost identiteta, kao i marginalizacije kojima su trans osobe izložene, posebno u vezi sa seksualnim radom. Želimir Žilnik 1995. godine snima film „Marble Ass”, sa Merlinkom u glavnoj ulozi, te dokumentarističkim sredstvima prikazuje egzistenciju transvestita u Srbiji i sledstveno začarane krugove nasilja, diskriminacije, odbacivanja, nepostojanja izbora. U takvom kontekstu seksualni rad je često jedini izbor i izvor zarade, vodeći u nove cikluse stigmatizacije i nasilja, što film naznačava i problematizuje. Ispovesti Vjerana Miladinovića – Merlinka su objavljene u knjizi „Terezin sin”¹ i predstavljaju veoma značajno svedočanstvo o životu homoseksualne osobe/transvestite i seksualne radnice u Srbiji (koje su analizirali različiti svetski stručnjaci²).

„Mama Arkadija“

Nakon što je stiglo jedno pismo od Roza kluba iz Slovenije na adresu Dejana Nebrigića, Lepe Mladenović i drugih³, osniva se Arkadija, zvanično 13. januara 1991. godine – kao gej i lezbejski lobi, odnosno grupa za afirmaciju lezbejskih prava i kulture. U statutu Arkadije, programskim ciljevima, tribinama, biltenima, bila su zastupljena prvenstveno gej i lezbejska prava, dekriminalizacija

1. „Terezin sin“, Vjeran Miladinović Merlinka, Deve, Beograd, 2001.

2. „Ja nisam prava žena“: rod i seksualnost u dvama memoarima iz Beograda, Kevin Moss u Zborniku konferencijskih radova „Transgresija roda: Spolna/rodna ravnopravnost znači više od binarnosti“, Ženska soba, Zagreb, 2005.

3. „Prvo je stiglo jedno pismo“ Petnaest godina lezbejskog i gej aktivizma u Srbiji i Crnoj Gori, Ljiljana Živković, Labris, Beograd, 2005.

homoseksualnosti, prestanak tretiranja istopolne seksualne orijentacije kao bolesti i drugo, ali počev od definicije organizacije, njenih aktivnosti, do politika, jasno je da je fokus bio na seksualnoj orijentaciji, te osobama gej i lezbejskih identiteta, a da su se pitanja koja su se odnosila na rodni identitet tek otvarala, uostalom kao i u svetu. Arkadija je predstavljala istorijsku prekretnicu i platformu za razvoj LGBT aktivizma Srbiji, naročito imajući u vidu da je njeno delovanje bilo zasnovano na pacifističkim, antinacionalističkim i feminističkim principima, te solidarnosti sa drugim diskriminiranim grupama. Takođe, Arkadija predstavlja „majku organizaciju“ koja će doprineti rađanju dve nove – Labrisa (1995) i Gaytena-LGBT (2000). Prostor je postepeno počeo da se otvara i za osobe drugih identiteta, a glasovi osoba koji ne pripadaju heteroseksualnoj cis matrici, u veoma opresivnom srpskom društvu tokom ratnih devedesetih godina, sve prisutniji.

Aktivisti/kinje Arkadije su organizovali i prvo javno obeležavanje Prajda (Dana ponosa LGBT osoba) 27. juna, tribinom u Domu omladine 1991. godine. Iako je ovaj događaj izazvao pažnju javnosti, nije bilo incidenata, koji su se desili naredne godine, kada je trebalo da aktivisti i aktivistkinje Arkadije govore na tribini povodom obeležavanja 27. juna, a u okviru Studentskog protesta, kada je grupa muškaraca, studenata teologije po njihovim rečima, sprečila učesnike i publiku da uđu u salu. Arkadija je objavila dva biltena, koji su sadržali teme i informacije od značaja za egzistenciju, kulturu i prava prevashodno gej muškaraca i lezbejki, poput veoma značajnog teksta o dekriminalizaciji homoseksualnosti, sprovodila prva istraživanja i anketu o homo/lezbofobiji, a realizovane su i različite radionice koje

su omogućavale osnaživanje osobama kroz razmenu iskustava, i sticanje znanja i veština u pogledu preživljenog nasilja i/ili diskriminacije.

Arkadija nikada nije imala sopstvene prostorije, te je tokom 1994. godine koristila prostorije Ženskih studija, ali su iste prostorije koristile i osobe koje su vodile Projekat za pomoć izbeglicama, koje su tražile od Ženskih studija izbacivanje Arkadije iz pomenutih prostorija, navodeći „nekompatibilnost“ u radu, što je na kraju rezultiralo napuštanjem Arkadije prostorija Ženskih studija.

Sledeća 1994. godina je veoma značajna jer je Arkadija tada pravno registrovana kao organizacija pri Ministarstvu pravde SRJ, u junu iste godine je dekriminalizovan dobrovoljni seksualni odnos u Kaznenom zakonu Republike Srbije, a Lepa Mladenović, jedna od glavnih osnivačica Arkadije, dobija nagradu Felipe de Souza, za svoj rad u oblasti unapređenja prava lezbejki i gej muškaraca, koju joj je dodelila Internacionalna komisija za ljudska prava gej muškaraca i lezbejki (IGLHRC).

U toku 1995. godine osniva se Labris, kao lezbejska sekcija Arkadije, koji će kasnije prerasti u samostalnu organizaciju posvećenu prvenstveno osnaživanju lezbejki i promociji lezbejskih prava.

Arkadija nastavlja sa svojim radom, te 1998. godine u saradnji sa Fondom za humanitarno pravo i Evropskim udruženjem mladih Srbije, pokreće prvu Kampanju protiv homofobije, kao vid praćenja medijskih sadržaja sa aspekta homoseksualnosti, kreiranje analitičke bibliografije tekstova sa istom temom, kao i pravne i sociološke analize. Tokom građanskih protesta devedesetih dokumenti Arkadije se pojavljuju u medijima i navodno pismo podrške tadašnjoj demokratskoj opoziciji, iako su svi aktivisti/kinje

bili šokirani tom činjenicom. Iste godine počinje sa radom i web sajt *gay-serbia.com* sa kojim će Gayten-LGBT kasnije sarađivati.

U toku novogodišnje proslave u stanu Dušana Maljkovića u noći između 1999. i 2000. godine saznajemo za smrt Dejana Nebrigića, jednog od osnivača i najistaknutijeg gej aktiviste Arkadije. Dejanova ličnost (pokretač i prve tužbe usled ugrožavanja lične bezbednosti motivisanog homofobijom, a u februaru 2001. godine Dejanu je posthumno dodeljena nagrada Felipe de Souza, IGLHRC) i rad u okviru Arkadije, ali i drugih organizacija, i u različitim sferama, imali su nemerljiv uticaj i značaj, jer su se neki od nas upravo priključili organizaciji nakon što su videli njegove intervju u medijima, pročitali njegove tekstove, razgovarali sa njim. Ja se sećam osećanja da su mi se „svetovi otvorili“ nakon pročitanoog prvog Dejanovog intervjua u novinama, saznanja o Arkadiji, u vremenu kada nije bilo interneta, i kada su se mnogi od nas osećali da smo „jedini na svetu“ ukoliko ne pripadamo heteroseksualnoj-cis matrici.

Možda je Dejanova smrt bila jedan od ključnih momenata za tiho gašenje Arkadije jer se ja ne sećam nikakvih sastanaka i diskusija gde se razgovaralo i odlučivalo o tome. Sticajem okolnosti ja odlazim na svoju prvu ILGA konferenciju u Bukureštu u oktobru 2000. godine kao poslednji predstavnik/ca Arkadije (gde me zatiče i pad Miloševićevog režima 5. oktobra 2000, a nakon privođenja na informativni razgovor prilikom prelaska granice) na nekom međunarodnom skupu. Sećam se jednog sastanka sa holandskim donatorima na kome je Lepa Mladenović izložila da Arkadija neće nastavljati sa radom, mada nije nikada zvanično ugašena kao organizacija.

Stvaranje Getena

Kratak istorijat Arkadije je i istorijat stvaranja Getena odnosno organizacije Gayten-LGBT. Neki od nas su osećali da je potrebno nastaviti sa daljim radom, Labris je već uveliko imao svoju autonomiju u odnosu na Arkadiju i uspešno funkcionisao kao organizacija za lezbejska prava, ali se postavljalo pitanje kako dalje raditi na osnaživanju svih nas koji pripadamo drugim identitetima iz spektra koji će kasnije postati sabran u akronimu LG+B+T+IQA...

Na tragu doživljaja sopstvenih identiteta i njihovog promišljanja i kroz prizmu sve prisutnije queer teorije, želeli smo da osnujemo organizaciju koja bi uključivala osobe razolikih identiteta, pa i onih koji se ne identifikuju, sagledavajući identitet kao neprestano promenljiv kontinuum, i fokus nije bio samo na gej muškarcima i lezbejkama, već i na svima onima koji se ne pronalaze u hetero-rodno-binarnom matriksu, uključujući i heteroseksualne osobe, smatrajući da imamo mnogo toga što nas povezuje, a da nas međusobne razlike obogaćuju.

Inspiracija za ime organizacije došla je iz knjige „Leva ruka tame“ Ursule Legvin, te imaginarnog sveta po imenu Geten, koji ne pamti konflikte i ratove u svojoj istoriji, a gde bića koja nastanjuju planetu imaju fluidne rodne i seksualne identitete, te tako majka deteta u jednom ciklusu, može biti otac u sledećem, itd. Na taj način su uspostavljeni postulati i vrednosti na kojima počiva rad organizacije, te se rodni identitet i rodno izražavanje ističu kao vrlo bitna kategorija, kao i višestrukost identiteta i posledično diskriminacije i nasilja, saradnja i solidarnost sa drugim diskriminisanim grupama i organizacijama, pacifizam, queer i postfeministički principi... Neki od nas su se uplašili

da može biti problematično da organizaciju nazovemo Geten usled pitanja autorskih prava (a nije bilo lako stupiti u kontakt sa autorkom), te smo odlučili da se poigramo i ime modifikujemo u Gejten (Gayten), ali i da dodamo skraćenicu LGBT (koja tada još uvek nije u široj upotrebi), kako bi bilo jasno da je organizacija sveuključujuća i da nije posvećena samo gej osobama.

Počeli smo da se sastajemo tokom 2000. godine uglavnom u Platou (kafeu Filozofskog fakulteta u Beogradu) i da razgovaramo o tome šta nam je potrebno, o proživljenim i prikupljenim iskustvima, o najznačajnijim problemima na kojima možemo da radimo, i kako možemo da na osnovu njih kreiramo prostor koji sveobuhvatno može da podrži sve nas, na kojim vrednostima i principima treba da počiva naš rad, koje su naše vizije, koji izazovi pred nama... Neki od nas, osnivačica i osnivača, više nisu među živima, Žarana Papić i Ljilja Virijević su nas napustile... I tako, korak po korak... Nije postojao jasan i utaban put, mnogima od nas i dalje nije bilo jasno kako funkcionise nevladina organizacija, ali se put nekako sam stvarao i otvarao jer je postojao veliki entuzijazam, bez obzira na strah i različite nedoumice...

Iako još uvek kao neregistrovana organizacija i bez kancelarija, Gayten-LGBT 2000. godine realizuje svoj prvi projekat Coming Out With Nick (u saradnji sa Kulturnim centrom Rex B92), koji ispituje kroz sferu umetničke prakse nepostojeći homoseksualni identitet u javnom prostoru, te ukazuje na njegovu transparentnost, bez cilja da ga uspostavi. Projekat se sastojao od izložbi „100 godina prava gej pokreta u Nemačkoj“ (Reiner Herrn, Gete Institut), raznovrsnih umetničkih radova, senzualne teatarske instalacije „Hissing Sonnets“, dokumentarnog filma „Double Exit“, i javne tribine o LGBT pravima u Srbiji. Iste godine izlazi i prvi

broj queer zbornika „Gayto“ u čijem stvaranju učestvuju aktivisti/kinje Gaytena.

Jedna od prekretnica za razvoj celokupnog LGBT+IQ pokreta u Srbiji nastaje sledeće 2001, godine kada zajedno sa drugaricama iz Labrisa odlučujemo da organizujemo prvu javnu proslavu Dana ponosa LGBT osoba. Iako su gej i lezbejska egzistencija i prava bili u dominantnom fokusu, nekima od nas je bilo veoma važno da trans i biseksualna takođe budu podjednako zastupljene u programskom delu manifestacije, pa i na materijalima koji su pratili ovaj događaj. Na talasu demokratskih promena, naznaka stvaranja novog Ustava i drugih zakona, entuzijastično želimo da pokažemo da postojimo, da su poštovanje ljudskih prava neodvojiv deo demokratskog razvoja društva, da se ne smeju selektivno primenjivati, i da ne postoji vreme za nečija prava, a za nečija ne (što je često bila retorika predstavnika tadašnjeg režima, političara, javnih ličnosti, pa i predstavnika nekih nevladinih organizacija). Uz podršku, pre svega, ženskih i drugih organizacija i grupa, osmislili smo program koji je trebalo da se sastoji od skupa na Trgu Republike i dve tribine u Studentskom kulturnom centru. Sve agencije su odbile da postavle naše bilborde i plakate po gradu, a nekoliko nas je pomišljalo da lepimo plakate sami, ali smo ipak od toga odustali iz bezbednosnih razloga. Prijavili smo četiri puta skup policiji, diskutovali o strategijama u slučaju napada neofašističkih grupa, a kao prikaz atmosfere toga dana, i onoga što mu je prethodilo, navodim deo svog izveštaja objavljenog u različitim medijima nakon 30. juna:

„Nakon (prilično) napornog rada oko organizacije proslave Dana ponosa (organizatori su bile dve organizacije

Labris - grupa za lezbejska prava i Gayten-LGBT - Centar za promociju i razvoj LGBT prava, uz podršku Kampanje protiv homofobije, Deve i Queeria), brinuo sam kako ću facilitirati drugu po redu tribinu u programu, kao i kako ću otpjevati himnu „I Will Survive“ na otvaranju ceremonije.

Naravno da sam bio svestan pretnji i mogućnosti da dođe do incidentnih situacija, ali sam hrabrio sebe činjenicom da je naš skup uredno prijavljen policiji i da je ona prihvatila da ga obezbedi, takođe je bila informisana i o pretnjama koje smo primali/e. Jedna od pretnji koja je bila najočitija su bili plakati, kojima je nekoliko dana pre naše proslave bio oblepljen Beograd:

„Sprečimo širenje hrišćanskog nemorala i
perverznjačku orgiju.“

Na ovom plakatu ne postoji ime nijedne organizacije. Toliko o hrabrosti i moralu onih koji su ih smislili i izlepili. Prohrišćanska organizacija Obraz, pogledati njihov proglas neprijateljima kojima prete i smrću. Na listi neprijatelja su Jevreji, Albanci, Hrvati, Bošnjaci, demokrate, perverznjaci, itd. Srpska pravoslavna crkva koja se još uvek nije javno odredila prema ovoj organizaciji je najavila kontramiting u odnosu na našu proslavu, ali zakonski policija to nije mogla da odobri. Obraz je javno odustao od kontramitinga (što ja smatram pokušajem političko-manevarskog trika) no ostale organizacije i grupe su ostale pri pretnjama. Takođe, bili smo obavešteni da su vođe Radikalne stranke pozvale svoje pristalice da onemoguće našu proslavu. Mi kao organizatori/ke smo predvideli/e alternativne strategije u slučaju

da dođe do incidenata (pre svega zasnovane na nekonfliktnoj komunikaciji, kao i plan za promenu pozicija).

Tačno u 15:00h našao sam se sa prijateljicom na Trgu republike u Beogradu, očekujući da vidim zastave boja duge, šarene balone i svoje prijatelje/ice, kao i mnoge LGBT ljude i naše straight prijatelje/ice i podržavaoce/teljke. Umesto toga na Trgu su se vijorile zastave radikalne stranke i nacionalne, i grupa od preko 1000 muškaraca je urlala nacionalističke, fašističke parole: „Pederi su bruka Srbije“, „Božja bašta ima svašta, a mi smo došli da čupamo korov“, „Sve pedere treba pobiti“, kao i navijačke parole koje se obično izvikuju na fudbalskim utakmicama („Napred delije“). Uočio sam transparente slične sadržine, kao i predstavnike/ce organizacije Forum roditelja (ova organizacija je tražila zabranu naše proslave), predstavnika Srpske pravoslavne crkve, navijače fudbalskih timova Crvena zvezda, Rad i Partizan, mlađice za koje bi se moglo po obeležjima pretpostaviti da su skinhedsi (srpska skinheds organizacija „Krv i čast“ je u novinama Nedeljni telegraf objavila, takođe, svoju mržnju i pretnje homoseksualcima, Romima, Albancima, Hrvatima i mnogim drugim, čak i predsedniku Koštunici), a po uzvicima se dalo pretpostaviti i da su prisutne pristalice organizacija Obraz, Sveti Justin (takođe prohrišćanska organizacija) i Svetosavske stranke. Policija se nalazila na nekoliko punktova, u očigledno malom broju za toliki broj napadača. Dok i sama nije bila napadnuta, gotovo da nije reagovala. Kako je bilo moguće dozvoliti da se pripadnici drugih grupacija (sa vrlo transparentnim obeležjima) okupe na mestu predviđenom za našu proslavu u tolikom broju, zašto je policija čekala sa reagovanjem, kakva je bila njihova procena...

„U nastalom komešanju nakon 15h, grupa od nekoliko stotina muškaraca je u potpunoj egzaltaciji pojurila prema zgradi Narodnog muzeja (koja se nalazi na Trgu republike) i počela da besomučno urla karakteristične parole i bije nekoliko ljudi. Pokušao sam da pridem, ali je to bilo nemoguće. Tada mi je postalo jasno da se naša proslava ponosa, ljubavi, različitosti i tolerancije pretvara u manijački pir fašista, huligana, ekstremnih desničara i nacionalista. Zajedno sa prijateljicom, takođe aktivistkinjom Gayten-LGBT, počeo sam da tražim u svim pravcima, ne bih li pronašao prijatelje/ice. Naišao sam na probušenu i izgaženu gusenicu načinjenu od raznobojnih balona (napravljenju dan ranije u Labrisu) i našu zastavu. Masa napadača je i dalje urlala, jurila, tukla i primetio sam da pristižu novi. Meni je bilo u tom trenutku najvažnije da pronađem Lepu Mladenović, jednu od naših najpoznatijih i najeksponiranijih aktivistkinja za LGBT i ženska prava, bio sam zabrinut za njen život i očajnički je tražio, probijajući se kroz razgoropađenu gomilu. Utom je nastao stampedo, grupa od više stotina muškaraca je počela da juri ka Domu vojske Jugoslavije, uočio sam da su tukli nekoliko mladića i žena, policija se konačno isprečila ispred razularene mase i počela da puca u vazduh. Video sam kako veliki broj novinara takođe beži pred furioznim naletima. Napadači su gađali flašama, jajima, kamenjem, štapovima policiju i građane/ke koji/e su se zatekle/i u blizini. Bio sam svedok kada je napadač pogodio kameonom policajca u glavu. Nastao je potpuni haos. Ponovo sam se vratio na Trg gde sam susreo dve prijateljice iz

Labrisa, kao i Natašu Kandić iz Fonda za humanitarno pravo. Uspeli smo da mobilnim telefonima dozovemo neke prijatelje/ce i nekoliko nas se okupilo ispred kafea Inex. Čuo sam da je Lepa Mladenović dobro i da je na sigurnom. Razulareni napadači su počeli da se vraćaju na Trg. Sve vreme su prolaznici/e, u najvećem broju, navijali/e u korist siledžija i uzvikivali/e parole, tipa: „Ako, tako im i treba“, „Ubi pедера“, itd.“

Nekoliko dana kasnije organizovana je konferencija za štampu u Centru za dekontaminaciju kulture (kao kancelarija za organizaciju ove konferencije je poslužio stan Lepe Mladenović, koja je tada bila odsutna, dok je Biljana Srbljanović ponudila svoj stan kao prostor gde bismo je mogli održati jer je postojao strah od mogućih napada) na kojoj su govorile javne ličnosti o počinjenom nasilju nad građanima i građankama Beograda.

O ovom događaju je u medijima diskutovala i Merlinka, u emisiji sa sveštenikom Žarkom Gavrilovićem, jednim od predvodnika onih koji su se zalagali za sprečavanje održavanja Dana ponosa, koji je i došao na ovaj događaj sa grupom svojih sledbenika.

U septembru iste godine Dušan Maljković i ja dobijamo poziv od urednika Radija 202 Nebojše Spaića da vodimo i uređujemo emisiju, jednom nedeljno, posvećenu LGBT osobama, u okviru programa „Veče sa...“, koji je bio posvećen diskriminisanim grupama. Igrom reči i značenja nazvali smo emisiju Gejming i osmislili je kao queer radio magazin kolažnog tipa sa uključenjima slušalaca/teljki, razgovorima sa gostima/gošćama u studiju, najvažnijim vestima i temama iz sfere queer egzistencije, kulture, umetnosti, prava... Sada je bilo moguće dopreti do LGBT osoba

široj Srbiji, u noći između ponedjeljka i utorka od ponoći do 4 ujutru, i znali smo da nam je pružena mogućnost za jedinstveni vid osnaživanja LGBT osoba, koje su sa internetom koji tek ulazi u širu upotrebu, uglavnom živele u izolaciji, strahu, naročito u ruralnim oblastima. Takođe, u javnom, medijskom prostoru imali smo priliku da iznosimo svoje političke stavove, postavljamo pitanja, diskutujemo o tabuiziranim, osetljivim temama, i omogućimo da se kroz nas, ali i direktnim uključenjima slušalaca/teljki, čuju glasovi LGBT osoba i drugih. Već tokom prve emisije usledile su pretnje bombom, razne pretnje smrću, a voditelj tadašnje radio stanice Radio Jugoslavija je protivno Zakonu o radio-difuziji, kako smo naknadno obavešteni, prenosio delove naše emisije i pozivao na okupljanje građana ispred zgrade Radio Beograda i javni linč nas voditelja. Smenjivali su se različite gošće i gosti, teme, ali želim da istaknem jedan momenat kada je u emisiji gostovala Likana, trans žena i seksualna radnica, koja je u javnom prostoru govorila o zlostavljanju koje su trpele ona i njene koleginice od strane policijskih službenika, i šire - o egzistenciji trans osoba u Srbiji.

Gayten-LGBT postaje zvanično registrovana organizacija 27. oktobra 2001. godine, a godinu dana kasnije dobija i svoje kancelarije, kada se pokreću različite aktivnosti u pogledu direktnog rada sa zajednicom (psihološke radionice osnaživanja, umetničke i druge radionice, predavanja, seminari, treninzi, objavljivanje kolumni, vesti, tekstova na *gay-serbia.com*, kao i različitih publikacija), rad na promociji LGBT prava i antidiskriminacionom zakonodavstvu, povezivanje i saradnja sa drugim organizacijama, učlanjivanje u domaće i međunarodne mreže, organizovanje festivala, itd.

Pojavljuje se i Viva la Diva, prepoznata kao prva zvanična drag kraljica, trans-queer performerka, koja preispituje rodne norme i uloge u vidu kemp satire, a njen prvi zvaničan nastup je bio u sklopu predavanja Žarane Papić i Dušana Maljkovića na Ženskim studijama.

Od početka rada Gaytena, kroz različite forme, smo se bavili pitanjem šta je identitet i šta ga konstituiše, da li postoji izlaz iz dihotomnog odnosa rodne binarnosti, da li je moguć nehijerarhijski i nediskriminacijski društveni projekat, da li trpimo nasilje i diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije ili/i „neti-

pičnog“ rodnog izražavanja i ponašanja, odnosno rodnog identiteta. Kako u nadolazećoj teoriji, tako i u aktivističkoj praksi pitanje roda i rodnog identiteta postaje sve prisutnije, kao i da se akronim LGBT ne može odnositi samo na „seksualne manjine“ (kao često korišćen termin u javnom prostoru) i kategoriju seksualne orijentacije, već da je pitanje mnogo složenije, i da uključuje i kategoriju rodnog identiteta, kao i druge, a „LGBT populacija“ daleko hete-

rogenija u raznim aspektima u pogledu identiteta i posledično – iskustava, potreba, problema, stavova, itd. U tadašnjem socio-političkom

i istorijskom kontekstu vrlo je teško govoriti o zajednici, pogotovo imajući u vidu stepen izolacije u kojoj je živeo najveći broj LGBT osoba, ali je bilo jasno uočljivo da su, i kao demografski veća populacija, gej i lezbejske osobe vidljivije i dominantnije u pogledu prisutnosti, počev od povezivanja u virtuelnoj sferi, preko različitih aktivnosti organizacija i zahteva za unapređenje i poštovanje prava.

Od samog početka su postojali pokušaji organizovanja trans osoba, pogotovo što su neki od nas osećali i ličnu potrebu usled doživljaja sopstvenog identiteta izvan binarne matrice. O stepenu marginalizacije i nevidljivosti trans osoba možda svedoči podatak da i pored objavljivanih oglasa na forumu tada najposećenijeg vebajta gay-serbia.com, kao i drugim kanalima, nije bilo moguće okupiti više trans osoba radi organizovanja i međusobnog osnaživanja, a i u pogledu političkog angažovanja, iako su se neke trans osobe pojavljivale i u medijima tokom tog perioda, i trans tematika u različitim kontekstima.

Konačno 2006. godine osnivamo prvu grupu podrške za trans osobe u Gaytenu. Glavna ideja jeste bila stvaranje sigurnog prostora gde će trans osobe moći da upoznaju jedne druge, razmenjuju svoja iskustva, potrebe, probleme, informacije od značaja, i kako možemo, uz osnaživanje jedni drugih, da se angažujemo na društvenom planu i unapredimo položaj svih nas u različitim sferama. Na prvoj sesiji se okupilo nas četvoro i razgovaralo o potrebama, idejama koje bi mogle biti obogaćujuće, principima rada, mogućnostima za različite vidove podrške učesnika/ca grupe. Rad grupe je uglavnom bio strukturisan oko sledećih tema, ali je uvek bilo moguće predložiti i druge koje bi bile od značaja: odnos prema sopstvenom telu, doživljaj

i razvoj sopstvenog identiteta, odnos sa porodicom, odnos sa sredinom (škola, posao...), transfobija i diskriminacija (identifikacija mehanizama, nivoa i različitih aspekata), informacije i literatura od značaja i zdravstveni sistem, tranzicija, rizici i opseg mogućnosti, informacije od značaja, novac, cene intervencija, uslovi, iskustva pre, za vreme i nakon tranzicije, iskustvo stvarnog života, partnerski odnosi, seksualnost, zasnivanje porodice, biološko roditeljstvo, veštačka oplodnja i usvajanje dece, pravna regulativa u Srbiji, iskustva iz sveta i pozitivne prakse, povezivanje sa grupama i organizacijama iz inostranstva.

Rad grupe je poslužio i kao vid svojevrsnog istraživanja jer je tokom kontinuiranog rada i priključivanjem novih članova/ica bilo moguće prikupljati uvide, iskustva i informacije, na osnovu kojih su se dalje kreirale ideje i aktivnosti u sferi psihološke i pravne podrške, aktivistički angažman u pravnoj, medicinskoj sferi, radu sa institucijama, medijima i šire, kao i delovanje u sferi umetnosti i kulture. Pored redovnih sastanaka grupe, koji su nekada bili strukturisani oko jedne teme, a nekada otvorenog karaktera, grupi se često priključivala i pravnica Gaytena koja je pružala pravnu podršku i sa kojom smo razmatrali različita pitanja od značaja za trans osobe i postojeći pravni sistem u Srbiji i šire, kao i specijalni gosti iz zemlje i inostranstva koji su držali predavanja, radionice, uz prikazivanje filmova i slično. Osnivanje i rad grupe je pomoglo pokretanje sličnih inicijativa u državama bivše Jugoslavije i saradnju sa drugim organizacijama u pogledu unapređenja položaja i prava trans osoba.

Ista godina je značajna i zbog početka rada LGBTIQ SOS telefona. Nakon ekstenzivnog treninga, tokom koga je 14 volontera/ki bilo obučavano za pružanje psihološke podrške svakoj

grupi iz LGBTIQ spektra, a poseban deo treninga se odnosio na rad sa trans osobama, počeo je sa radom servis koji omogućava LGBTIQ osobama širom Srbije da dobiju psihološku i pravnu podršku, informacije od značaja, kao i mogućnosti za uključivanje u rad grupa podrške i druge aktivnosti, a tokom desetogodišnje prakse se često dešavalo da mnoge osobe širom Srbije prvi put u životu podele sa konsultantom/kinjom doživljaj vlastitog identiteta (coming out) i različita iskustva. Ovaj servis je služio, uz druge, i kao vid monitoringa nasilja i diskriminacije prema LGBTIQ osobama, te je u tom pogledu uspostavljena saradnja sa policijom u situacijama kada su osobe želele da prijave nasilje, a u redovnim godišnjim izveštajima su objavljivane analize rada ovog servisa.

Tokom 2006. godine Gayten je realizovao i prvo istraživanje koje je ispitivalo stavove lekara/ki prema trans osobama (koje je pokazalo da je najviši stepen socijalne distance lekara/ki upravo prema trans osobama, u odnosu na osobe LGB identiteta, kao i najniži stepen znanja o fenomenima iz spektra transrodnosti)⁴, kao i odnos i iskustva trans osoba u okviru zdravstvenog sistema. Iste godine Gayten postaje aktivna članica novoformirane evropske organizacije Transgender Europe, koja se aktivno zalaže za unapređenje kvaliteta života i prava trans osoba u Evropi i šire.

Naredne 2007. godine počinje sa radom i veb portal Transserbia.org, kao veb-sajt organizacije Gayten, ali je zamišljen i kao portal za prvenstveno trans, interseks, queer (i druge) osobe iz čitavog regiona, sa informacijama od značaja iz zemlje, regiona i sveta, počev od vesti i aktivističkih dostignuća, pravne,

4. U okviru projekta „Kreiranje zdravstvene politike koja uvažava potrebe LGBTI zajednice“, Gayten-LGBT i COR, Beograd, 2006.

medicinske sfere, umetnosti i kulture, teorije, do vrlo praktičnih i konkretnih informacija od važnosti za LGBTIQ osobe.

Neki od nas su bili članovi/ice i drugih grupa i organizacija, među kojima je bio i Queer Beograd, osmišljen kao queer antifašistički kolektiv, a jedan od glavnih vidova delovanja je bio kroz organizovanje multimedijalnih festivala sa ciljem stvaranja platforme koja bi „približila akademske i aktivističke i rasprave o međusobnoj povezanosti različitih vrsta politika, od pitanja roda, transrodnosti, feminizma, problematike rada u industriji seksa, a kako bi ukazale na isprepletenost društvenih dimenzija patrijarhata, heteronormativnosti i heteroseksizma, nasilja i transfobije“⁵. Uz neposrednu saradnju sa Gaytenom, Queer Beograd odabira kao temu festivala, održanog u oktobru 2007. godine, transrodnost/transseksualnost i seksualni rad, predstavljajući i istražujući je kroz direktne akcije, performanse, diskusije, izložbe, filmski program, koncerte, itd. Diskusija o trans identitetima je izazvala veliko interesovanje i uključivala je trans osobe iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Velike Britanije, Nemačke i drugih zemalja, a okupljena publika je mogla da postavlja pitanja i aktivno učestvuje. Transkript ove javne tribine, kao i drugih programa festivala je objavljen u brošuri „O transrodnosti i seksualnom radu/On Trans Issues and Sex Work“⁶.

Još jedan od pionirskih projekata organizacije je bio i Romi i Romkinje LGBTIQ, koji je zaživeo 2008. godine. Gayten je od osnivanja bio posvećen politikama interseksionalnosti,

5. „O transrodnosti i seksualnom radu“, Majda Puača, Milica Jeremić, Jet Moon, Ksenija Forca, Beograd 2008.

6. „O transrodnosti i seksualnom radu“, Majda Puača, Milica Jeremić, Jet Moon, Ksenija Forca, Beograd 2008.

odnosno mnogostrukosti ukrštenih različitih dimenzija identiteta jedne osobe, i posledično relacijama i dinamikama moći koje osoba doživljava u društvenom kontekstu, uključujući i kontekst različitih manjina. Projekat se sastojao od osnivanja i rada prve grupe podrške za Rome/kinje LGBTIQ, koja je, kao i druge grupe, služila za osnaživanje, ali i za prikupljanje i proučavanje uvida, iskustava, potreba, problema. Poseban deo je predstavljalo istraživanje o stavovima LGBTIQ zajednice prema Romima/kinjama, a kvalitativno istraživanje sa Romima/kinjama koji se identifikuju kao LGBTIQ je pokazalo visok stepen iskustveno doživljenog, kao i internalizovanog rasizma i homo/bi/transfobije. Projekat je ojačao i saradnju sa romskim organizacijama u vidu edukacije i razmene iskustava, znanja i veština u pružanju podrške Romima/kinjama LGBTIQ.

Iste godine je sprovedena i prva analiza jednog dela srednjoškolskih udžbenika (sociologije, filozofije, istorije umetnosti, biologije, psihologije, Ustava i prava građana), koja će biti upotpunjena nastavkom projekta „Ka nehomofobičnoj srednjoj školi“⁷ 2011. godine, sprovođenjem akcionog istraživanja iz queer perspektive sa grupom srednjoškolaca/ki, sa usredsređenošću na način na koji se u udžbenicima (ne) tretira fenomen homoseksualnosti, transrodnosti, interseksualnosti itd, kao i ispitivanjem stavova učenika/ca. Ovaj projekat je inicirao stvaranje Radne grupe za inkluzivno obrazovanje pri Povereništvu za ravnopravnost, nakon čega je usledio niz preporuka koje je ova institucija uputila Ministarstvu prosvete, naučnog i tehnološkog razvoja,

7. U susret (ne)homofobiji, <http://transserbia.org/resursi/biblioteka/536-u-susret-ne-homofobiji>

a odnose se na uvođenje afirmativnih i tačnih prikaza istopolne seksualno-emotivne orijentacije, transrodnosti, transpolnosti i interseksualnosti u sve udžbenike (kako prirodnih, tako i društvenih nauka), uključujući i primere LGBTTTIAQ pojedinaca/ki kao dela istorijskih, ali i savremenih društava. Gayten kao izdavač objavljuje prvi broj časopisa za kvir teoriju i kulturu – QT 2010. godine, koga uređuje Dušan Maljković.

Tokom 2011. godine, Gayten-LGBT uz saradnju sa organizacijama iz Slovenije ŠKUC LL i Kontrom iz Hrvatske počinje sa prvim projektom edukacije sindikata u Srbiji vezi sa problematikom, položajem i pravima LGBTIQ osoba u sferi zapošljavanja i rada, te prepoznavanju specifičnih potreba LGBTIQ osoba u pogledu zaštite od diskriminacije u ovoj sferi i poštovanja raznolikosti.

Trans osobe su zbog nasilja i diskriminacije izložene siromaštvu i velikim problemima u školovanju, i kasnije na tržištu rada. Često se dešavalo da se osoba nađe u egzistencijalnom i pravnom vakuumu, naročito, u periodu tranzicije kada lična dokumenta ne odgovaraju vizuelnom identitetu osobe, a nekada se dešavalo da osobe ne mogu da promene dokumenta i po godinu dana. Osnaživanjem trans osoba da razvijaju svoje veštine i znanja, ali i edukacijom i senzibilizacijom nekih poslodavaca, uspeći smo da omogućimo da trans (kao i LGB) osobe lakše dobijaju zaposlenje bez obzira na lične dokumente.

Zakonske promene

Krajem osamdesetih godina u stručnoj javnosti i šire počinje da se pominje fenomen transeksualnosti, kada se formira tim lekara koji će prvi izvršiti „promenu pola hirurškim putem“, na čijem čelu se nalazio dečiji hirurg i urolog Sava Perović.

Iako su se neki članovi tima u međuvremenu menjali, do početka 2011. godine transpolne osobe su bile upućene na malu grupu lekara/ki koji su se bavili pitanjima rodne disforije, ali od kojih su neki u prošlosti samostalno i proizvoljno formirali cene operacija previsoke za većinu osoba (naročito treba imati u vidu ratne devedesete godine prošlog veka), i obavljali intervencije u neadekvatnim, traumatizujućim uslovima (u medicinskim ustanovama van njihovog zvaničnog radnog vremena, bez dozvola i znanja ostalih zaposlenih, kao i bez medicinske i pravne odgovornosti, uključujući i postoperativnu negu). Takođe, neki lekari/ke su upućivali trans osobe na privatni sektor i za medicinske usluge koje su se mogle obaviti u državnom, što ih je dodatno finansijski iscrpljivalo. Zabeleženi su slučajevi da je cena iste intervencije u istoj ustanovi u razmaku od nekoliko dana naplaćivana različito (čak drastična razlika u ceni).

Prikupljena iskustva, uvidi članova/ica trans grupe podrške i drugih, kroz rad LGBTIQ SOS telefona, kao i drugih servisa i organizacija, uključujući i brojne intervencije naše pravnice Slavoljupke Pavlović (čiji je esej „Transeksualni – neravnopravni, nejednaki, zaboravljeni“ nagrađen 2010. godine na konkursu Ministarstva rada i socijalne politike, u saradnji sa Programom Ujedinjenih nacija za razvoj; prvi put u istoriji je rad na temu prava i egzistencije trans osoba u Srbiji objavljen i nagrađen od strane

neko ministarstva u Srbiji), naročito u slučajevima nemogućnosti promene ličnih dokumenata trans osoba, je stvaralo osnovu za intenzivno zagovaranje u pogledu promene zakona i institucionalnih mehanizama. Dešavalo se da se Ministarstvo za državnu upravu i lokalnu samoupravu pismeno obrati organizaciji Gayten usled nemogućnosti da adekvatno odgovori trans osobama u vezi sa promenom ličnih dokumenata i neujednačene prakse širom Srbije po ovom pitanju, te su trans osobe uglavnom zavisile od dobre volje službenika/ca u nadležnim državnim organima (nepostojanje jasne zakonske regulative je omogućavalo da se u nekim opštinskim upravama promene dokumenta, ali u nekima ne, i bilo je nejasno – koja dokumentacija je trans osobama potrebna da bi stekle pravo da promene lična dokumenta). Vrlo često se dešavalo da ovi procesi budu dugotrajni i mučni, da osobe budu upućivane na sudski vanparnični postupak (što je u nekoliko slučajeva bila preporuka Ministarstva za državnu upravu, lokalnu samoupravu, ljudska i manjinska prava), izlažući transpolne osobe novim mehanizmima iscrpljivanja u različitim vidovima. Nažalost, zabeleženi su duboko dehumanizujući primeri po ovom pitanju, kao što je primer osobe koja je pokušala da promeni lična dokumenta nakon obavljene tranzicije. Tom prilikom joj je službenica opštinske uprave, u jednom gradu u Srbiji, naložila da se obrati lekaru sudske medicine radi utvrđivanja pola. Prilikom pregleda, tokom koga je lekar trebalo da utvrdi da li je osoba bila „dovoljno žena“, osobi su merene grudi i genitalije. Malo je reći da je ovakav čin traumatizujući, i da najdublje povređuje ljudsko dostojanstvo i osnovnu predstavu o ljudskim pravima.

Jedno od najznačajnijih dostignuća zagovaranja se desilo u julu 2011. godine, kada je Skupština Republike Srbije usvojila

Zakon o izmenama i dopunama Zakona o zdravstvenom osiguranju, kojim je omogućeno da zdravstveno osiguranje pokriva troškove procedure medicinskog prilagođavanja pola (65 %). Ministarstvu zdravlja je bilo potrebno skoro dve godine da donese podzakonska akta o primeni Zakona.

Ustavni sud je na 6. sednici Drugog Velikog veća, u predmetu Už-3238/2011 doneo odluku kojom je usvojio ustavnu žalbu podnosioca X i utvrdio da je Opštinska uprava Y, donošenjem zaključka o stvarnoj nenadležnosti, propustila da odluči o zahtevu podnosioca ustavne žalbe za promenu podataka o polu i time povredila njegovo pravo na dostojanstvo i slobodan razvoj ličnosti zajemčeno članom 23. Ustava, kao i pravo na poštovanje privatnog života zajemčeno članom 8. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.

Poverenica za zaštitu ravnopravnosti je u predmetu od 24. 02. 2012. godine dala mišljenje da je Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu odbacivši zahtev M. Đ. da se zbog promene imena, nakon promene pola iz muškog u ženski, koja je nastupila posle sticanja diplome, izvrši „ispravka“ diplome i izda nova diploma u kojoj će biti navedeno njeno novo ime, čime je izvršio posrednu diskriminaciju na osnovu njenog ličnog svojstva – pola, zabranjenu članom 7. Zakona o zabrani diskriminacije, kao i preporuku Pravnom fakultetu da preduzme bez odlaganja sve potrebne mere koje će omogućiti da se M. Đ. i drugim osobama koje su posle sticanja diplome promenile ime zbog promene pola, na njihov zahtev izdaju nove diplome i druge javne isprave čije je izdavanje u nadležnosti fakulteta, u kojima će biti navedeno njihovo novo ime, poštujući domaće i međunarodne standarde u domenu zaštite transpolnih osoba od svih oblika

diskriminacije. Ovo je prvo mišljenje Poverenice za zaštitu ravnopravnosti ove vrste, veoma značajno za buduće slučajeve.

Vrlo je značajno istaći inicijativu, nastalu na osnovu sve veće javne vidljivosti pravnih i ostalih problema sa kojim su se trans građani i građanke suočavali, sprovedenu u saradnji Poverenice za zaštitu ravnopravnosti, Zaštitnika građana Republike Srbije, Gaytena-LGBT i nezavisnih eksperata/kinja za osnivanje radne grupe za analizu situacije i propisa od značaja za pravni položaj transpolnih osoba u Srbiji, sa ciljem formulisanja predloga za izmenu i dopunu važećih propisa i predlog novih. Radnu grupu su sačinjavali: Slavoljupka Pavlović i Milan Đurić (Gayten-LGBT), kao i saradnici/e Zorica Mršević (pravica, Institut društvenih nauka), Predrag Šarčević (antropolog, Treći program Radio Beograda), i predstavnice obe institucije. Članovi/ice grupe su izvršili analizu i kreirali/e četiri analitička rada, sa zajedničkim preporukama⁸. Glavna preporuka jeste donošenje krovnog Zakona o rodnom identitetu koji bi sveobuhvatno regulisao složenu materiju trans prava, te omogućio i trans osobama, njihovim partnerima/kama i porodicama, kao i državi, jasne i efikasne pravne procedure uz puno poštovanje i uvažavanje potreba i prava trans osoba.

Prvo istraživanje u Srbiji potreba i problema sa kojima se suočavaju transpolne osobe u četiri važne sfere života – školstva, rada i zapošljavanja, zdravstvene zaštite i državne administracije⁹ je urađeno 2012. godine. Iako se trans osobe

8. Analiza propisa od značaja za pravni položaj transpolnih osoba <http://ravnopravnost.gov.rs/rs/analiza-propisa-od-znacaja-za-pravni-polo-zaj-transpolnih-osoba/>

9. Istraživanje problema transseksualnih osoba u sferama školstva, rada i zapošljavanja, zdravstvene zaštite i državne administracije, Jelena Zulević,

suočavaju sa mnoštvom problema u raznim aspektima života, odabrane sfere su smatrane najrelevantnijim kako bi se doprinelo razumevanju posledica nevidljivosti trans osoba u sistemu. Istraživanje je imalo za cilj prikupljanje i obradu iskustava kako bi se identifikovale potrebe i pravci u radu na kreiranju odgovarajućih zakonskih regulativa. Istraživanje je pokazalo da su administrativno–birokratske prepreke u procesu promene ličnih dokumenata nešto što najviše sputava i iscrpljuje transpolne osobe, pored mnogih drugih bolnih i traumatičnih izazova i iskustava tokom detinjstva, odrastanja i u zreлом dobu.

Tokom 2012. godine, uz saradnju sa pravnicima iz Centra za unapređenje pravnih studija, a na osnovu dugogodišnjeg iskustva i analiza potreba i problema sa kojima se suočavaju trans osobe u Srbiji, uz komparativno-pravnu analizu zakonskih rešenja iz sveta, javnosti je predstavljen Model zakona o priznavanju pravnih posledica promene pola. Tekst modela zakona je objavljen u brošuri „Prava trans osoba – od nepostojanja do stvaranja zakonskog okvira“¹⁰, uz druge tekstove, međunarodne preporuke i dokumente koje se odnose na egzistenciju, analizu položaja trans osoba, kao i pravne analize i pomenuto istraživanje. Ovaj model zakona je predstavljen na konferencijama za štampu Koalicije protiv diskriminacije (Gayten je jedan od osnivača ove koalicije) i na drugim događajima. Pomenuti model je poslužio za prikupljanje povratnih informacija pre svega, od trans osoba, ali i od institucija, nevladinih organizacija i drugih.

Prava trans osoba – od nepostojanja do stvaranja zakonskog okvira, Jovica Trkulja, Gayten-LGBT, CUPS, Beograd, 2012.

10. Prava trans osoba – od nepostojanja do stvaranja zakonskog okvira, Jovica Trkulja, Gayten-LGBT, CUPS, Beograd, 2012.

Tokom iste godine je Savet za rodnu ravnopravnost Zaštitnika građana Republike Srbije, na inicijativu člana iz organizacije Gayten-LGBT, uvrstio u svoj logo simbole trans i interseks osoba, kao prva institucija ikada u Srbiji, uz rad na unapređenju prava ovih rodnih manjina.

S obzirom na izuzetnu dinamiku promena u pravnom i političkom kontekstu, i postizanja sve veće vidljivosti egzistencije, kulture i prava trans osoba u svetu, pa i u Srbiji, a na osnovu prikupljenih komentara na postojeći model zakona iz 2012. godine, kao i preporuka Radne grupe za analizu situacije i propisa od značaja za pravni položaj transpolnih osoba u Srbiji, pravni tim Gaytena je kreirao novi Model zakona o rodnom identitetu, koji na sveobuhvatan način objedinjuje sve značajne oblasti i nudi sistemski rešenja za mnoga problematična pitanja u vezi sa položajem trans osoba u ovdašnjem kontekstu. U najkraćem, Model zakona o rodnom identitetu trans osobama omogućava zakonsko priznanje rodnog identiteta, brzu i jednostavnu proceduru promene dokumenata - promena dokumenata je moguća odmah po ustanovljenju trans identiteta (nezavisno od daljih medicinskih procedura); opštinska/gradska uprava dužna je da odluku o promeni oznake pola i promeni imena donese u roku od 5 radnih dana; nadležni organ dužan je da odluku o promeni JMBG-a donese u roku od 3 radna dana; podaci o promeni dokumenata tretiraju se kao naročito osetljivi podaci o ličnosti; omogućava promenu podataka u svim ostalim dokumentima (putnim ispravama, vozačkoj dozvoli, radnoj knjižici, zdravstvenoj knjižici, diplomu i drugim uverenjima o stečenom obrazovanju i stručnoj spremi) u roku od 30 dana od dana podnošenja zahteva.

Pored toga, Model zakona o rodnom identitetu uređuje: zabranu obavezne sterilizacije trans osoba koje žele da operativno usklade telo s rodnom identitetom; regulisanje prava trans osoba u različitim oblastima života: pravo na penzijsko osiguranje, pravo na bračni i porodični život i kontinuitet imovinskih i svih drugih prava i obaveza; zabranu diskriminacije trans osoba.

Model zakona je predstavljen javnosti 2013. godine i od tada traje proces zagovaranja za njegovo usvajanje. Od trenutka nastanka model zakona je dostupan trans osobama za sve komentare i sugestije na veb stranici Gaytena - *transserbia.org*¹¹, a takođe je upućivan institucijama, nevladinim organizacijama, političkim partijama i ekspertima/kinjama radi dobijanja mišljenja. Do sada nije stigla nijedna negativna ocena, ali i pored napora, model zakona još uvek nije usvojen.

Gayten-LGBT u poslednjih nekoliko godina sprovodi i objavljuje različite studije o položaju i statusu trans osoba u zemlji¹² i svetu¹³, kao i izveštaje monitoringa diskriminacije, nasilja i zločina iz mržnje nad trans osobama¹⁴, sa posebnim fokusom na

11. Zašto Zakon o rodnom identitetu?, <http://transserbia.org/vesti/951-zasto-je-vazno-hitno-uvajanje-zakona-o-rodnom-identitetu-koji-predlaze-organizacija-gayten-lgbt>

12. Trans osobe u Srbiji – analiza položaja i predlog pravnog rešenja. Model zakona o rodnom identitetu, <http://www.transserbia.org/resursi/biblioteka/990-trans-osobe-u-srbiji-analiza-položaja-i-predlog-pravnog-resenja-model-zakona-o-rodnom-identitetu>

13. Međunarodnopravni standardi i iskustva u regulisanju položaja transseksualnih osoba - Prof. dr Zorica Mršević, <http://www.transserbia.org/resursi/teorija/514-medunarodnopravni-standardi-i-iskustva-u-regulisanju-položaja-transseksualnih-osoba>

14. Prekinimo ćutanje! Izveštaj monitoringa diskriminacije i zločina iz

trans osobe koje se bave seksualnim radom. Takođe, doprineli smo promenama zakona u pogledu uvrščivanja rodnog identiteta kao neizostavne kategorije u kontekstu rodne ravnopravnosti, i zaštite od diskriminacije i nasilja.

Tokom svih prethodnih godina mediji su uglavnom izveštavali o temama koje su u vezi sa trans osobama sa snažnim senzacionalističkim prizvukom i očiglednim nepoznavanjem konteksta trans identiteta i egzistencije, te smo 2015. godine objavili Preporuke za medije o izveštavanju o trans osobama¹⁵.

S obzirom na to da se veliki broj trans osoba koje se bave seksualnim radom često nalazi u situaciji pretresanja, hapšenja, pritvaranja i izdržavanja zatvorske kazne, posvetili smo se proučavanju ove složene problematike¹⁶ i pozitivnih praksi iz sveta, kako bismo omogućili najsenzitivniji mogući tretman trans osoba u ovim situacijama. Takođe, putem LGBTIQ SOS telefona često razgovaramo sa trans ženom koja se nalazi u zatvoru u Beogradu, a uputili smo i dopise nadležnim institucijama kako bi tretman trans osoba, u ovom kontekstu, bio u skladu sa njihovim rodnim identitetima. Kao sledeći korak je usledilo kreiranje protokola za policiju i Upravu za izvršenje krivičnih sankcija, koji omogućuju

mržnje nad trans osobama, <http://www.transserbia.org/resursi/biblioteka/991-prekinimo-cutanje-izvestaj-monitoringa-diskriminacije-i-zlocina-iz-mrznje-nad-trans-osobama>1

15. Preporuke za medije o izveštavanju o trans osobama, <http://transserbia.org/resursi/biblioteka/1036-preporuke-medijima-za-izvestavanje-o-trans-osobama>

16. Transrodne žene u zatvoru, <http://transserbia.org/resursi/teorija/1097-transrodne-zene-u-zatvoru>; Tretman transrodnih osuđenika u Evropi: Tertium (genus) non datur, <http://transserbia.org/resursi/teorija/1092-tretman-transrodnih-osudenika-u-evropi-tertium-genus-non-datur>; Status transrodnih lica na izdržavanju zatvorske kazne, <http://transserbia.org/resursi/teorija/1050-status-transrodnih-lica-na-izdrzavanju-zatvorske-kazne>

poštovanje identiteta i prava trans osoba i u slučajevima pretresanja, hapšenja, pritvaranja i izdržavanja zatvorske kazne.

Interseks

Istraživanja pokazuju da se svaka dvehiljadita beba rađa kao interseks. Međutim, u Srbiji u ovom trenutku ne postoje podaci o broju interseks osoba, kao ni o njihovim iskustvima i kvalitetu života. Model zakona o rodnom identitetu u jednom delu predviđa i zaštitu prava interseks osoba. Gayten-LGBT tokom 2014. godine pokreće inicijativu za osnivanje prve grupe podrške za interseks osobe, te istraživanje koje se odnosi na medicinski sistem, kao i na interseks osobe i njihove roditelje, porodice. Depatologizacija interseks, trans i drugih identiteta je jedan od prioriteta Gaytena i time je otvaranje sfere interseks egzistencije od ogromnog značaja, imajući u vidu potpunu nevidljivost interseks osoba, nepostojanje jasne zakonske regulative i do skora netransparentne procedure u okviru zdravstvenog sistema. Na sajtu *transserbia.org* se redovno prevode i objavljuju tekstovi koji se odnose na interseks osobe, njihovu egzistenciju i probleme.

I tako... nakon 15 godina smo tu, i dalje posvećeni stvaranju Getena, svetu bez ratova i konflikta gde sva bića mogu bitisati u identitetima koji su im svojstveni... Uz odobrenje i blagoslov Ursule Legvin, Gayten će promeniti ime i napraviti pun krug vraćajući se na početnu ideju Getena, kako bi ime još više odslikavalo naše postulate delovanja... I nekako je i TIQ izašlo iz senke, iako je ona još uvek prisutna... U trans kontekstu – nas četvoro se okupilo na prvom sastanku trans grupe pre deset godina, a onda

je sve počelo da postepeno raste... naše postojanje je postajalo sve prisutnije u različitim sferama, kreiralo promene, pa i otvaralo vrata institucija (do tada čvrsto zatvorena), i stvaralo prostor većeg razumevanja i podrške, iako je nekada delovalo veoma teško, no kako kaže Margaret Mead: *„Never doubt that a small group of thoughtful, committed citizens can change the world; indeed, it's the only thing that ever has.“*

PREDRAG ŠARČEVIĆ, diplomirao i magistrirao na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Bavi se istraživanjem polnih/rodnih sistema u transkulturalnoj i istorijskoj perspektivi. Glavni i odgovorni urednik Trećeg programa Radio Beograda i istoimenog naučnog časopisa. Autor više članaka o fenomenu balkanskih virdžina. U emisijama Trećeg programa uredio i emitovao veliki broj tekstova o TIQ temama (R. Edžerton, „Interseksualnost Polota“, H. Garfinkl, „Passing i uspešno postizanje polnog statusa interseksualne osobe“, S. Kesler, „Medicinsko konstruisanje roda: Proučavanje slučajeva interseksualne odojčadi“, A. Dreger, „Neodređen pol ili ambivalentna medicina“, M. Fuko, „Uvod u memoare Erkuline Barben“, A. Fausto-Sterling, „Pet polova“, G. Hert, „Treći polovi i treći rodovi“, itd.). Godine 2013. bio angažovan kao član Radne grupe za analizu propisa od značaja za pravni položaj transpolnih osoba.

Predrag Šarčević

Pol, rodni identitet i identifikacijsko prikazivanje roda balkanskih virdžina¹

P OČEVŠI OD DRUGE POLOVINE XIX VEKA, u jugozapadnim delovima Balkanskog poluostrva – preciznije, u Crnoj Gori, na Kosovu i Metohiji, kao i u severnoj Albaniji – dokumentovano je postojanje alternativne rodne uloge (ili bar društveno tolerisanog oblika rodne inverzije) za osobe koje su u biološkom pogledu ženskog pola, ali se u socijalnom smislu smatraju za muškarce. Takve osobe najčešće se nazivaju „tobelije”, „virdžine” (alb. *virgjinëshë*) ili, jednostavno, „zavetovane devojke” (alb. *vajzë e betuar*, engl. *sworn virgins*). Da nije reč o primerima pukog preoblačenja (*cross-dressing*) i isključivo simboličkog posezanja za atributima „suprotnog”, tj. muškog pola, nagovestio je već Milorad Medaković, autor jedne od prvih etnografskih monografija o Crnoj Gori, koji je 1855. godine u plemenu Rovci upoznao jednu neobičnu „momak-devojk”

1. Ranija, kraća verzija ovog teksta objavljena je 2002. godine na engleskom jeziku u zborniku *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in the 19th and 20th Century*, koji su priredili istoričar Miroslav Jovanović i antropolog Slobodan Naumović (Udruženje za društvenu istoriju i Institut für Geschichte der Universität Graz).

koja se, budući da nije imala braće, zavetovala da se nikada neće udati i da će svome ocu postati zamena za sina. Iako je zadržala žensko ime, nosila je mušku odeću i oružje, a svi saplemenici su je poštovali kao „pravog muškarca”.²

Nekoliko godina kasnije, austrijski konzul u Solunu, Johan Georg fon Han, otkrio je nekoliko sličnih slučajeva i u severnoj Albaniji. U putopisu *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*, štampanom u Beču 1867, koji je desetak godina kasnije preveden na srpski, on ne samo što poimence navodi četiri takve osobe za koje je čuo u plemenu Mirdita, već, takođe, daje sažet prikaz institucionalnog i ritualnog konteksta u kojem se, navodno, odvijala ova nesvakidašnja (re)konstrukcija roda:

[...] ženskinje skriva svoj spol promenjivanjem ruha, podsecanjem kose i nošenjem oružja. Pa i ime muško dobija. Ali se ovo obraćanje vrši pod okriljem crkve, i običaj je u svakoj parohiji, da posle službe božije, sveštenik izjavi svečano sakupljenoj opštini, kako se ta i ta devojka rešila devički vek provesti, takvo je i takvo ime dobila i od sad se ima smatrati za muško. Ovake muškarace sa puškom, pištoljima i jataganom od tad su slobodne, niti imaju ikakve druge obaveze.

Takvo promenjivanje spola jeste ujedno jedino sredstvo devojci, koja bi rada bila zbaciti sa sebe zadate reči prema momku, kome je u mladosti obrečena, a da tim ne navede na rodbinu krvne osvete od strane porodice prezrenoga mladoženje.

2. M. Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad 1860.

[...]

Ja veoma sumnjam, da je se u zaplovi katoličke crkve još igde ovaj običaj nalazio i sumnjamo da će se još igde na drugome mestu naći. Na žalost smetnuo sam s uma uveriti se, od kad je ovaj običaj tamo; no bez svake sumnje neće skorašnji biti.

Uostalom je veoma čudno, kako ovaj običaj nema šire upotrebe, jer je u Arnautskoj vrlo dobro poznat onaj izraz „Sudbina je ženskinje sažaljenja vredna”.³

Lako je uočiti da, za razliku od Medakovića, koji u pomenutom primeru nije uočio ništa više od kurioziteta, fon Han u svome tekstu pomera fokus pripovedanja sa individualne na kolektivnu egzotiku; s druge strane, on ne pokazuje da mu je poznato da li taj *običaj* (ili ta *ustanova*, kako kaže na drugom mestu u tekstu) ima i neko posebno ime.

Kako god bilo, potonji izveštači i istraživači koji su imali prilike da se sretnu s nekom od balkanskih tobelija/virdžina nastavili su tokom druge polovine XIX veka, kao i u celom XX veku, da prilažu fragmentarna, ali veoma rečita svedočanstva o uverljivosti njihovog muškog habitusa. Tako, na primer, lekar Milan Jovanović-Batut u svom putopisnom izveštaju o poznatoj crnogorskoj tobeliji Mikašu Karadžiću beleži da prilikom njihovog prvog susreta nije zapazio ništa neobično u izgledu ovog

3. J. Hahn, Putovanje kroz porečinu Drina i Vardara, prev. Čedomilj Mijatović, Beograd 1876, 51–53.

„omalenog ali snažnog i mladolikog vojnika”, iako su ga prethodno saputnici iz lokalne sredine upozorili da je Mikaš „čudo u svijet”⁴, a engleskom putopiscu Bernardu Njumentu, koji je sredinom tridesetih godina prošlog veka boravio u Albaniji, trebalo je nekoliko dana da otkrije da je njegov vodič, u stvari, žensko.⁵ Slično zbunjujuće iskustvo doživela je nedavno, tokom terenskog istraživanja u severnoj Albaniji, i Antonija Jang, koja tokom potrage za živim virdžinama nije prepoznala jednu od njih, iako je ova projahala tik pored nje.⁶

Ali, nisu samo posetioci sa strane bili žrtve obmane prouzrokovane muškim izgledom i ponašanjem virdžina/tobelija. Fatima, Albanka sa Kosova, uspela je da više od dvadeset godina živi kao muškarac, Daljuš ili Fetah, a da niko osim najbližih članova porodice – roditelja i sestara – nije znao tajnu o njenom biološkom polu.⁷ Pred drugom kosovskom virdžinom, poznatom pod muškim imenom Sali, žene muslimanske veroispovesti koje je nisu poznavale su, po običaju, skrivale lice kao pred svakim nepoznatim muškarcem.⁸ Naročito je zanimljiv, i možda najviše od svih ukazuje na potrebu da se istraživanju rodnog identiteta

4. M. Jovanovic-Batut, „Čudna prilika (s moga puta po Crnoj Gori)”, *Branik*, Dec. 1885.

5. B. Newman, *Albanian Backdoor*, Herbert Jenkins, London 1936, 260–261.

6. A. Young, *Women Who Become Men: Albanian Sworn Virgins*, Berg, Oxford and New York 2000, 86.

7. Videti: T. Vukanović, „Virdžine”, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, VI, Priština 1961, 92; M. Barjaktarović, „Problem tobelija (virdžina) na Balkanskom poluostrvu”, *Glasnik Etnografskog muzeja*, 28-29, Beograd 1966, 274–276. Za više detalja videti: B. Marjanović, „Fatimina tajna”, *Ilustrovana politika*, br. 175-180, Beograd 1962.

8. Vukanovic, op. cit., 91.

virdžina i njihovom „prikazivanju roda” (*gender display*) posveti posebna analitička pažnja, slučaj jedne savremene virdžine iz severne Albanije, za koju se deca njenog brata pitaju zbog čega moraju da je oslovljavaju sa „tetka”, kad je ona muškarac.⁹

U svim pomenutim slučajevima, kao, uostalom, i u mnogim drugim (a do danas ih je poznato najmanje 150), pogrešna identifikacija tobelija/virdžina kao muškaraca predstavlja rezultat procesa zdravorazumske kategorizacije pola i roda u svakodnevnom životu. Taj proces dobro je prikazan u etnometodološkim radovima koji su posvećeni istraživanju obrazaca konstruisanja roda. Kao što naglašava Harold Garfinkl u svojoj pionirskoj studiji *Passing and the managed achievement of sex status in an 'intersexed' person*, univerzum ljudskih bića, barem kada je reč o zapadnoj kulturnoj tradiciji, „prirodno” je podeljen na dva, i samo dva, pola – muški i ženski. Njihove suštinske oznake, odnosno, ključni kriterijum za njihovo identifikovanje su genitalije: penis za muškarce, vagina za žene.¹⁰ Ali, upozorava Garfinkl, „posedovanje penisa ili vagine, kao biološku pojavu, treba razlikovati od njihovog posedovanja u kulturnom smislu”.¹¹ Ili, da se poslužimo rečima Ervina Gofmana: „Ako se rod može definisati kao skup kulturnih korelata pola (bez obzira na to da li je posledica biologije ili učenja), onda se prikazivanje roda odnosi na konvencionalizovano reprezentovanje tih korelata”.¹² Ove ideje

9. A. Young, op. cit, 74.

10. H. Garfinkel, *Studies in Ethnomethodology*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs 1967, 117–185; up. S. J. Kessler and V. McKenna, *Gender: An ethnomethodological approach*, John Wiley and Sons, New York 1978.

11. Ibid, 23.

12. Erving Goffman, „Gender Display”, u: C. Lemert and A. Branaman

o razlici između bioloških i „kulturnih genitalija” kao društveno angažovanih dokaza „prirodne polnosti” dalje su razvile Suzan Kesler i Vendi Mekena u izuzetno značajnoj knjizi *Gender: An ethnomethodological approach*, a sažet i veoma jasan prikaz njihovog stanovišta daju Kendis Vest i Don Cimerman:

Genitalije su, po pravilu, u svakodnevnom životu skrivene od javnosti; ipak, mi i dalje, po socijalnoj konvenciji, „opažamo” svet kao da ga čine dve prirodno, normalno seksualno definisane osobe. Upravo pretpostavka o postojanju suštinskih kriterijuma, koji su tu i samo ih treba otkriti, pruža osnovu za kategorizaciju pola. Nadovezujući se na Garfinkla, one su tvrdile da su „žensko” i „muško” kulturne činjenice – proizvodi onoga što one nazivaju „procesom atribucije roda”, a ne nekakav skup odlika, ponašanja ili, čak, fizičkih atributa. [...] Ni inicijalno pripisivanje pola (proglašavanje po rođenju za muško ili žensko), ni stvarno postojanje suštinskih kriterijuma na osnovu kojih se takvo pripisivanje vrši (posedovanje klitorisa i vagine ili penisa i testisa), nema baš mnogo veze – ili nema nikakve veze – sa identifikovanjem polne kategorije u svakodnevnom životu. Stoga, kako one primećuju, mi operišemo s moralnom izvesnošću sveta sačinjenog od dva pola.¹³

Ovo bi trebalo da bude dovoljno da se razume zbog čega tobelije/virdžine u neposrednim interakcijama licem u lice tako

(eds), *The Goffman Reader*, Blackwel Publishers, Oxford 1997, 210.

13. C. West and D. Zimmerman, „Doing Gender”, *Gender and Society*, Vol. 1, No. 2, 1987, 132; up. Kessler and McKenna, op. cit., 1–6.

uspešno „prolaze” kao muškarci. Problem je, međutim, znatno složeniji jer za većinu poznatih slučajeva nije moguće pouzdano utvrditi u kojoj je meri njihovo identifikacijsko prikazivanje roda u javnosti zaista podržano internalizacijom muškog psihosocijalnog identiteta. U mnogim slučajevima, naime, ne samo što dolazi do očigledne divergencije pola i roda virdžina, nego i do divergencije njihovog rodnog identiteta i identifikacijskog prikazivanja roda. Upravo zbog toga, čini mi se, ovaj fenomen postavlja pred istraživače zahtev da se, kako empirijski, tako i na teorijskom planu, detaljnije razmotri upravo problem mogućih relacija između sledećih varijabli: pola, prikazivanja roda i rodnog identiteta.

Radije nego da se pozivam na mnoštvo primera poznatih iz etnografske, putopisne ili žurnalističke literature, u nastavku ovog izlaganja ograničiću se na samo jedan slučaj. Reč je o Stanici Marinković, tobeliji/virdžini iz severne Crne Gore. Njena biografija je dovoljno reprezentativna za pojavu virdžina u celini. Pre toga ću se, ipak, u kratkim crtama osvrnuti na najvažnije rezultate dosadašnjih proučavanja seksualnosti i rodnog identiteta tobelija/virdžina.

Većina dosadašnjih istraživanja pojave tobelija/virdžina bila je usredsređena na pitanja njihovog porekla, socijalnih funkcija i statusa, dok je proučavanju njihove seksualnosti i rodnog identiteta posvećeno veoma malo pažnje. Izuzetke u tom pogledu

predstavljaju radovi Renea Gremona¹⁴ i, donekle, Mildred Dikmen i Antonije Jang,¹⁵ nastali u poslednjoj deceniji XX veka. Ostali, naročito stariji autori, ili ćutke prelaze preko problema rodnog identiteta tobeltija/virdžina, ili se zadovoljavaju da lakonski konstatuju – kao da je reč o nečemu što se podrazumeva – da su se one ne samo ponašale, nego i osećale kao muškarci. Na taj način svi oni implicitno pokazuju da slabo razumeju logičke, društvene i ideološke osnove dihotomnog sistema pola/roda, u čijim koordinatama i sami žive.

Konstantu u prikazivanju balkanskih tobeltija/virdžina predstavlja pozivanje na institucionalne okvire u kojima se odigrava konstruisanje/rekonstruisanje njihovog rodnog identiteta i u kojima se one pojavljuju kao relativno samostalna rodna kategorija – „muškarac u socijalnom smislu”. Tako Gremon naglašava da praksa ženskog preoblačenja nije vezana samo za balkanska tradicionalna društva, ali da je na Balkanu ona omogućavala

14. R. Grémaux, „Mannish women of the Balkan mountains: Preliminary notes on the 'sworn virgins' in male disguise, with special reference to their sexuality and gender-identity”, u: J. Bremmer (ed.), *From Sappho to De Sade*, Routledge, London and New York 1991, 143–172; „Woman becomes Man in the Balkans”, u: G. Herdt (ed.), *Third Sex, Third Gender: Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*, Zoone Books, New York 1994, 241–281.

15. M. Dickemann, „The Balkan Sworn-Virgin: A Cross-Gendered Female Role”, u: S. D. Murray and W. Roscoe (eds.), *Islamic Homosexualities: Culture, History and Literature*, New York University Press, New York 1997, 197–203; „The Balkan Sworn Virgin: A Traditional European Transperson”, u: B. Bullough, V. Bullough and C. James (eds.), *Gender Blending*, Prometheus, Amherst 1997, 248–255; A. Young, op. cit., posebno poglavlje VII („Asserting their Masculinity: Men and Sworn Virgins”), str. 111–122.

trajnji i institucionalizovaniji socijalni prelaz nego na drugim mestima, s obzirom na to da su osobe o kojima je reč usvajale muški socijalni identitet, uz prećutno odobravanje porodice i šire zajednice.¹⁶

Preoblačenje, međutim, nije jedina osobina po kojoj se balkanske tobelije/virdžine razlikuju od „normalnih” žena i po kojoj se, eventualno, povezuju sa muškarcima ili čak sa trećim polom i trećim rodom. U istoj meri, a možda čak i više, tome doprinosi njihovo devičanstvo:

Device osporavaju predstave o ženskosti, u kojima su materinstvo i zavisnost od muškarca osnovne odlike. Takođe, one još više osporavaju jasnu i čistu podelu na dva pola. Vidimo da je kod devica-transvestita na Balkanu ova inherentna dvosmislenost i ambivalentnost znatno redukovana klasifikacijom u kategoriju „muškarac u socijalnom smislu”, kao i propisima i ograničenjima koji se odnose na njihovo polno ponašanje.¹⁷

Ali, ni transvestizam, odnosno preoblačenje, ni devičanstvo nisu obavezni uslovi za klasifikovanje neke osobe kao „muškarca u socijalnom smislu”. Poznato je da su neke „zavetovane devojke” nosile samo delove muškog kostima, najčešće kapu, što je bilo dovoljno da simbolizuje njihov specijalni status; neke, pak, nisu činile čak ni to, već su u potpunosti zadržavale žensku odeću. S druge strane, postoje i, doduše, malobrojni, primeri u kojima

16. Grémaux, op. cit., 242.

17. Ibid, 245–246.

se ne poštuje kriterijum devičanstva: bilo je žena koje su postale muškarci u socijalnom smislu nakon što su ostale udovice ili nakon razvoda, u svakom slučaju, tek pošto su prethodno realizovale svoje ženske potencijale kroz brak i materinstvo.¹⁸ Takvi slučajevi dodatno komplikuju nastojanja da se o pojavi ženskog preoblačenja i rodne inverzije na Balkanu govori kao o jedinstvenom fenomenu, a naročito kao o monolitnoj društvenoj ustanovi.

Primer koji ću ovom prilikom navesti i diskutovati spada među one za koje se čini da je socijalna transformacija roda najdoslednije sprovedena. To, s jedne strane, podrazumeva da osoba u javnosti konzistentno nastupa kao „pravi” muškarac i jasno daje na znanje svojoj okolini da želi da bude tako tretirana, a s druge strane, da bar na nivou lokalne zajednice postoji minimalna saglasnost u pogledu javnog prihvatanja i poštovanja njene „muškosti”.

Daga (ili Dage, po lokalnom izgovoru), rođena je 1941, kao četvrta ćerka u porodici. Na krštenju je dobila ime Stanica, koje svedoči o nastojanju njenih roditelja da davanjem magijskog imena ćerki spreče dalje rađanje ženske dece. Njihova „magija”, očigledno, nije urodila plodom, budući da je posle S. rođeno još četiri ćerke. Ipak, želja roditelja da dobiju sina ostvarila se dvanaest godine kasnije, kada je rođen Dagin brat, Vučeta (i njegovo ime, izvedeno iz reči *vuk*, ima magijsko značenje; Srbi

18. Videti: Vukanović, op. cit., 90–91; Lj. Gavrilović, „Tobelije: Zavet kao osnov sticanja pravne i poslovne sposobnosti”, Glasnik Etnografskog muzeja, 47, Beograd 1983, 67–79.

i Crnogorci, kao i Albanci, davali su ga muškoj deci verujući da će se ona na taj način lakše održati u životu).

Kratku zabelešku o Dagi, u vreme kad je imala petnaestak godina, ostavila je hrvatska etnologinja Marijana Gušić. Prema njenom opisu, „Stanica je [bila] slabo ishranjeno, astenično dijete. Od pre 4 godine, kako je određena za ostajnicu, vlada se u svem kao dječak, šiša kosu, odijeva se muški, samo na liječnički pregled došla je u ženskim haljinama”.¹⁹ Tragajući za S. na osnovu navedene fusnote, upoznao sam je 1994. godine i do 1998. sam je više puta posećivao u njenom rodnom selu ili u gradiću na severu Crne Gore, gde je imala stan. Jednom prilikom smo se videli, družili i vodili dug kafanski, „muški” razgovor čak i u Beogradu, kad je dolazila u bolničku posetu bratu. Poslednji put smo se sreli u leto 2002, a razgovarali telefonom 2005. godine. Nekoliko godina kasnije je umrla. Još nisam posetio njen grob. Ovaj prilog motivisan je, u velikoj meri, željom da joj se odužim za dragoceno istraživačko, ali i nezaboravno ljudsko iskustvo.

U vreme kad sam je upoznao, Daga je već bila u penziji. Iako je u gradu imala stan koji je dobila od preduzeća u kojem je radila, veći deo vremena provodila je u porodičnoj kući na selu, sa bratom, snahom, njihovom decom i najstarijom sestrom koja je bila udovica. Naviknuta tokom života na samostalnost i nezavisnost, sebe je smatrala „pridruženim” članom ovog domaćinstva.

D. je bila zakonski vlasnik kuće i celokupne porodične imovine u selu. Iako je njen brat u vreme kad su im roditelji umrli

19. M. Gušić, „Pravni položaj ostajnice-virdineše u stočarskom društvu regije Dinarida”, u: Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava o sezonskim kretanjima stočara u jugoistočnoj Evropi kroz vekove, Balkanološki institut SANU, Beograd 1976, 274, fn 9.

(otac 1972, a majka 1974. godine) bio pu-noletan i imao pravo da postane naslednik, očigledno je da je D. smatrana kompeten-tnijom da preuzme ulogu domaćina kuće. Ona je, uostalom, još za očeva života poma-gala u vođenju doma-ćinstva, tako da je, po mišljenju svih članova porodice, bilo sasvim prirodno da bude je-dini naslednik. Što se tiče sestara, one, po običajnim pravilima,

nisu dolazile u obzir kao naslednice jer su ili već bile udate, ili su nameravale da se udaju. Nije mi poznato ko je nasledio porodič-nu imovinu posle njene smrti.

D. je od ranog detinjstva vaspitavana kao da je sin. Redovno je pomagala ocu u obavljanju teških poljskih radova kao što su oranje i kosidba, a majka ju je, žaleći muža zato što nema „muš-ke odmene i pomoći”, podsticala da radi uz njega. (Njenog brata su, kasnije, čak i kad je odrastao, uglavnom štedeli.) Pored po-slova na imanju, D. je već od svoje trinaeste ili četrnaeste godine počela da radi za novac i druge teške poslove, najpre na izgradnji puta, a potom na ciglani. Zajedno sa ocem bila je povremeno

pomoćni radnik prilikom arheoloških iskopavanja koja su u to vreme vršena u njenom selu.²⁰ Krajem pedesetih godina prošlog veka je, u potrazi za poslom, sa grupom građevinskih radnika iz svog kraja stigla i do Sarajeva. Radila je na velikoj mešalici za beton. Radnik koji je pre nje obavljao taj posao bio je neodgovoran i pijanac, a nije bilo nikoga ko bi ga zamenio. Ispostavilo se da je D. „kao rođena” za taj posao, pa su ga njoj i dodelili. Ona je, inače, uvek volela da obavlja najteže, „muške” poslove. U šali je naglašavala da nikad nije htela da uzme u ruke čak ni lopatu (zato što je ženskog roda), već samo kramp.

Naredni posao odveo je D. u Sloveniju, na izgradnju autoputa Ljubljana – Zagreb. Reč je, zapravo, o jednoj od omladinskih radnih akcija, koje su u to vreme bile veoma popularne i ideološki glorifikovane. Direktor seoske škole je više puta dolazio kod njenog oca s molbom da joj dozvoli da ide na ovu omladinsku radnu akciju. Otac se najpre protivio tome i objašnjavao da mu je D. „jedina radna snaga” u kući, ali je na kraju ipak dao svoj pristanak, nadajući se da će posle učešća na radnoj akciji D. lakše pronaći zaposlenje. Tako je i bilo: kao „uzorna omladinka”, D. je tokom radne akcije bila primljena u Savez komunista Jugoslavije i ubrzo nakon toga (1961) dobila je zaposlenje u lokalnoj fabrici tekstila.

Tu je najpre radila u proizvodnji, gde su većinom bile zaposlene žene, ali je brzo prešla u sektor koji je bio zadužen za održavanje fabričkih mašina.²¹

20. Zahvalnost za ovaj podatak dugujem pokojnom Vojkanu Jovanoviću, arheologu i profesoru Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, koji je bio rukovodilac iskopavanja.

21. Što se tiče obrazovanja, D. je redovno završila četiri razreda osnovne

D. je dugo bila jedini zaposleni član porodice i glavni „finansijer”. Budući da je imala redovan prihod, kupovala je sve što je bilo neophodno za kuću: so, kafu, šećer i druge stvari. To je značajno učvrstilo njen status u porodici, tako da je, uz oca, bila „glava kuće”. Iako nije više stanovala sa roditeljima, bratom i neudatim sestrama, već u gradu, i dalje je aktivno učestvovala u održavanju domaćinstva, pomažući im u radu i vodeći računa o njima. Ocu se nije dopadalo to što je D. živela izvan kuće, ali je morao da se pomiri s tim. Kasnije, kad je otac umro, D. je organizovala njegovu sahranu i snosila sve troškove sprovođenja pogrebnih običaja, kao pravi sin-naslednik. Budući da je u to vreme njen mlađi brat otišao na odsluženje vojnog roka, D. je pored posla u fabrici sama obavljala većinu poljskih radova, a za neke poslove, kao što su oranje i setva, plaćala je komšijama da ih urade.

U skladu s ulogom sina koja joj bila namenjena, roditelji su D. još od detinjstva oblačili i šišali kao dečaka. Ipak, ona je uvek tvrdila da mušku odeću nosi isključivo zato što joj se, otkad zna za sebe, dopadalo da se tako oblači i poricala je da je bilo ko pokušavao da utiče na nju u tom pogledu. U stvari, poznanici i susedi su ranije povremeno pokušavali da je ubede da „ne valja” to što se oblači kao muškarac, ali D. se nije obazirala na njihove primedbe. Odgovarala bi im: „Ja znam svoje!” Ipak, jednom prilikom je, po nagovoru svoje veoma bliske prijateljice, pristala da joj se sašije ženski kostim sa suknjom. Ali, tvrdila je da ga nikad u životu nije obukla; suknju je kasnije poklonila nekome,

škole. No, kasnije je u tzv. večernjoj školi završila svih osam razreda, kao i kurs na kojem je stekla diplomu kvalifikovanog prelca. Interesantno je da je sa svojom najboljom prijateljicom M. završila i krojački kurs, iako je taj „ženski” zanat nikad nije zanimao.

a blejzer je zadržala i povremeno nosila kao sako. (Prelistavanje porodičnih i ličnih fotografija pokazalo je, međutim, da je D. bar u jednom kratkom periodu, 1966, tokom oporavka od meningitisa, nosila i žensku odeću, tj. kućnu haljinu.)

Njeno uporno nastojanje da se odeva kao muškarac, uz obavljanje „muškog” posla na radnom mestu i biološki pol koji ni za koga nije bio tajna, s vremenom su doveli do simpatične javne potvrde njenog dvosmislenog rodnog statusa: naime, svake godine D. je za 8. mart, „Dan žena”, u fabrici dobijala na poklon štof za pantalone! Njene kolegice su, naravno, dobijale suknje. Ipak, ova „privilegija” joj je oduzeta prilikom proslave dvadesetogodišnjice rada u fabrici, kada je, kao jubilarnu nagradu, dobila ženski sat. Uvređena, D. ga je odmah poklonila svojoj snahi. Svi ukućani su je oslovljavali nadimkom Dage, a bratanice i bratanac zvali su je i „tetka Dage”. Meštani u selu su je ponekad u šaljivom tonu nazivali Dragić, a kolege na poslu Stanoje ili Stanko. Ove šaljive nadimke nikad nije smatrala za uvredu, već je na njih gledala kao na sastavni deo drugarskog odnosa.

U detinjstvu, D. je znala da joj, kao ni ostaloj deci, nezavisno od pola, nije mesto među muškarcima dok sede za stolom, ali kasnije je stekla pravo da bude sa njima. Kad bi dolazila kući da obiđe porodicu ili da pomogne u radu, obavezno su je nudili pićem. Majka joj je, kad bi zimi stigla iz treće smene, uvek kuvala rakiju. Na svadbama, slavama i u drugim sličnim prilikama, D. je uvek sedela u muškom društvu. I prilikom kućnih poseta takođe je preferirala društvo muškaraca, ali – govorila je – samo zato što žene obično imaju mnogo kućnih poslova i nemaju vremena za sedenje. Ranije je u društvu često znala da zapeva uz gusle (svi se slažu da je bila veoma dobra guslarka), a kasnije

se uzdržavala jer su je, navodno, „izdali glas i pamćenje”. Sama je naučila da svira i na harmonici. U mladosti se čak neko vreme time bavila za novac, svirajući na svadbama.

D. je, takođe, volela da igra i šah. Dok je radila, išla je čak i na takmičenja organizovana u okviru radničkih sportskih igara. Takmičila se u ženskoj konkurenciji. Kasnije, kad je bila u

penziji, povremeno je odlazila u klub penzionera zbog šaha. Uvek je igrala sa muškarcima, pošto žene nisu dolazile u klub. Ponekad je igrala i karte, zbog razonode ili u male novčane sume, objašnjavajući da je to radila više zato što je želela da pazi na svog brata, da ne izgubi previše, nego što je sama volela kockanje.

Volela je i da čita. Pominjala je *Priče iz 1001 noći* i romane *Daleko je sunce*, Dobrice Ćosića, i *Hajduk Stanko*, Janka Veselinovića. Ovu poslednju knjigu naročito je volela, znala je ceo sadržaj i pamtila imena svih likova. Čak je i igrala u istoimenoj predstavi lokalnog amaterskog pozorišta. Glumila je slepog guslara.

Na fotografijama iz mladosti, neupućenom posmatraču bilo bi veoma teško, gotovo nemoguće, da u D. prepozna osobu ženskog pola. U poznijim godinama, međutim, i pored muške odeće, njene

anatomske odlike, naročito grudi i šira karlica, bile su lako uočljive. Ipak, njeno lice je i dalje moglo da prođe kao lice muškarca, naročito zbog mnogobrojnih bora kojima je bilo prekriveno.

Kao što je, poput mnogih drugih virdžina, uporno nastojala da svoje roditelje oslobodi bilo kakve odgovornosti za eventualno nametanje muškog habitusa, D. je uvek insistirala i na tome da je odluku da živi u celibatu donela potpuno slobodno i samostalno. Tek posle upornog dosađivanja i zapitkivanja pristala je jednom prilikom da, suzdržavajući se da ne zaplače, ispriča sledeći događaj:

Možda tri, četiri, ili pet dana, ili ne znam kol'ko, kad mi je otac htio da umre, samu me pozvao u sobu i rekao: „Nemoj ostavljati brata jedinog.” I ja sam rekla: „Neću.” Ne mogu ja sad zakletvu da... eto tako... ne bih nikad prekršila riječ.

Ipak, u kasnijim razgovorima i dalje je ponavljala da je reč o autonomnoj odluci ili o nekoj vrsti predestinacije: „Nije mi to niko govorio, to je moja volja bila”; „To ne može niko da rekne, to je viša sila”.

Dok je radila u fabrici, u gradu, D. je gotovo 25 godina živela kao podstanar sa svojom cimerkom M, koja je bila njena kolegica i najbolja prijateljica. Ta devojka bila je godinu dana mlađa od D, lepa i ženstvena. Neki informatori objašnjavali su da su njih dve živele „kao muž i žena”, ali ne u smislu održavanja homoseksualnog odnosa, već s obzirom na podelu poslova u zajedničkom domaćinstvu. Dagi je, navodno, bila potrebna domaćica, neko ko će joj kuvati, prati i peglati, budući da ona nikad nije

radila te poslove. Sa svoje strane, D. nije poricala da je u osnovi tog malog domaćinstva bilo i određenog „interesa”, tj. da je život udvoje bio jeftiniji od samačkog, ali je objašnjavala da među njima nije bilo tako striktne podele poslova na „muške” i „ženske”, već da su sve radile zajednički, odnosno, kuvala je i pospremala ona koja je u tom trenutku bila slobodna. Nakon četvrt veka, pošto je svaka od njih dobila vlastiti stan od preduzeća, D. i M. su se razdvojile; M. se kasnije, posle odlaska u penziju, udala i preselila s mužem u okolinu Beograda.

Kad smo prvi put razgovarali o ovoj temi, D. je bila sumnjičava zbog čega se kolega iz lokalnog zavičajnog muzeja i ja toliko raspitujemo o tome. Svakako joj je bilo poznato da su nju i njenu prijateljicu neki sugrađani zlonamerno ogovarali kao „lezbejke” i verovatno joj je bilo neprijatno zbog toga. Tokom svojih terenskih istraživanja nisam sreo nikoga ko bi iznosio takve aluzije o njima, ali Rene Gremo, koji je D. upoznao posle mene, u razgovoru s ljudima iz grada zabeležio je, između ostalog, i takve insinuacije.

Za sve to vreme, M. je održavala emotivne i druge veze sa muškarcima, iako se veoma dugo nije udala. „Birala je”, objašnjavala je D. Njoj samoj, pak, muškarci nikad nisu pokušavali da se udvaraju i sa njima je uvek bila isključivo u prijateljskim i kolegijalnim odnosima. Budući da se od malih nogu igrala sa dečacima, muškarci je ni kasnije nisu zanimali, osim „kao društvo”. Dok su bile mlađe, ona i M. su najčešće izlazile zajedno, u mešovitom muško-ženskom društvu. Išlo se na radne akcije, na izlete i ekskurzije, u kafanu i sl.

D. je znala za slučaj Fatime Aslani, o kojoj je početkom šezdesetih, kad je feljton o njoj bio veliki medijski hit, čitala u novinama. Jednom prilikom, poneo sam sa sobom taj tekst, da bi

ga D. ponovo pročitala. Ne odajući da uočava bilo kakvu vezu između svoje i Fatimine životne priče, rekla je: „Mnogo je propatila, jadnica!”

Na prvi pogled i, naizgled, paradoksalno, izgleda kao da primeri virdžina/tobelija na Balkanu podupiru esencijalističku paradigmatu. Naime, među više od 150 dokumentovanih slučajeva u periodu od sredine XIX veka do danas, samo dva ili tri bi se, eventualno, mogli izdvojiti kao primeri biološke interseksualnosti, dok bismo za sve druge sasvim pouzdano smeli da tvrdimo da su po svojim anatomskim i fiziološkim karakteristikama nesumnjivo ženskog pola. Pored toga, pitanje njihovog „kontinuiranog osećanja pripadnosti određenom rodu” (što je u imaginarijumu esencijalista sinonim za lični identitet), takođe, ne izgleda sumnjivo. U stvari, njihova intimna percepcija vlastitog pola nesumnjivo je ženska. Iz navedenog primera lako se može uočiti da Daga nikada nije uložila značajniji napor da prikrije svoj „pravi” pol; svi njeni rođaci, prijatelji, susedi, kolege i poznanici bili su svesni toga da je ona žensko. Njeno identifikacijsko prikazivanje muškog roda uvek je bilo modifikovano ženskim samoreferisanjem. Konačno, njena moralna satisfakcija nije proisticala iz činjenice da je u stanju da zavara druge svojim izgledom i ponašanjem, već iz činjenice da je u socijalnom okruženju tretirana kao muškarac uprkos polu. Naravno, ne može se generalizovati niti tvrditi da je svaka virdžina/tobelija zadovoljna time. Neke među njima – poput savremenih transeksualaca u zapadnom svetu – percipiraju svoje ženske genitalije kao „grešku prirode”.

Ipak, ono po čemu se razlikuju od transeksualaca je odsustvo želje da se to izmeni. Druga crnogorska virdžina koju sam imao priliku da upoznam, Stana Cerović, tvrdi za sebe da je „muško u duši”, ali istovremeno smatra da je hirurška intervencija prilagođavanja pola „protivprirodan čin” i da ljudi koji operacijom menjaju pol ne mogu biti „normalni”.

Za esencijaliste bi ovo, kao što sam rekao, moglo da znači priznanje da anatomija ipak uobličava i određuje sudbinu svih ljudskih bića i da su biološke činjenice dominantne u odnosu na socijalne i kulturne determinante kada je reč o stvaranje ličnog identiteta. Logična posledica ovog zaključka bila bi da se socijalna konstrukcija maskuliniteta balkanskih virdžina može interpretirati isključivo kao pokušaj „falsifikovanja”.

Danas je, ipak, poznato da su odnosi između bioloških i socijalnih procesa složeniji i refleksivniji nego što se to ranije verovalo. Vest i Cimerman predlažu da se analitičko razlikovanje pojmova

„pol” i „rod” primeni i na ono što je u literaturi poznato pod nazivom „kategorija pola”:

Pol je determinacija koja nastaje primenom socijalno usaglašenih bioloških kriterijuma klasifikacije osoba kao žena ili muškaraca. Kriterijumi klasifikacije mogu biti genitalije na rođenju ili analiza hromozoma pre rođenja, a oni se nužno ne podudaraju. Svrstavanje u kategoriju pola postiže se primenom tih kriterijuma, ali u svakodnevnom životu kategorizacija se uspostavlja i održava socijalno podrazumevanim identifikacionim obrascima koji podcrtavaju nečiju pripadnost nekoj od dveju kategorija. U tom smislu, nečija polna kategorija pretpostavlja pol te osobe i stoji kao njena oznaka u mnogim situacijama, ali pol i kategorija pola mogu biti nezavisne varijable, tj. moguće je tvrditi da pripadnost kategoriji pola, čak i kada kriterijumi pola nedostaju. Rod, nasuprot tome, jeste aktivnost upravljanja situiranim ponašanjem u svetlu normativnih koncepcija o stavovima i aktivnostima prikladnim za nečiju kategoriju pola.²²

Na osnovu ovakve definicije, moguće je formulisati pojam identiteta koji će biti fleksibilniji od onog koji koriste esencijalisti, pa i od onog koji se upotrebljava u konstruktivističkim analizama. U ovom novom svetlu, identitet tobelija/virdžina, koji izgleda kao da je zavisen od njihovog pola, u stvari se pokazuje zavisnim od njihove polne kategorije. Ali polna kategorizacija

22. C. West and D. Zimmerman, op.cit., 127.

nije ni biološki ni prirodan, već kulturni proces. Samopercepcija i iskustva virdžina u vezi s vlastitim polom, čak i ako su ženska, ne mogu se posmatrati kao proizvod sila Prirode, već pre kao kulturna konvencija o predominaciji sila Prirode.

Ukoliko bismo usvojili takvo objašnjenje, otvorila bi se mogućnost da se maskulinitet tobelija/virdžina u najgorem slučaju tretira kao „maska”, a ne kao „falsifikat”. Kao što je antropolozi-
ma dobro poznato, osoba koja nosi masku tokom rituala preuzima identitet bića koje maska reprezentuje. Rečju, verujem da upravo to čine i balkanske virdžine.

